

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**İSLÂM HUKUKUNDA MEŞAKKAT KAVRAMI VE
HÜKÜMLERE ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin TAŞDEMİR

İstanbul
Kasım-2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İSLÂM HUKUKUNDA MEŞAKKAT KAVRAMI VE
HÜKÜMLERE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin TAŞDEMİR

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hamdi YILDIRIM

İstanbul
Kasım-2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hamdi YILDIRIM

Üye Prof. Dr. Recep CİCİ

Üye Dr. Öğr. Üyesi Akif DURSUN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İslâm Hukukunda Meşakkat Kavramı ve Hükümlere Etkisi” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Hüseyin TAŞDEMİR

ÖN SÖZ

Araştırmamdaki her aşamada bana yardımcı olan değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hamdi Yıldırım'a, tez jürilerim olan değerli hocalarım Prof. Dr. Recep Cici ve Dr. Öğr. Üyesi Akif Dursun'a ve dersleriyle bize vizyon katan çok değerli hocalarımıza, lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca benden desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Hüseyin TAŞDEMİR

İstanbul-2022

ÖZET
İSLÂM HUKUKUNDA MEŞAKKAT KAVRAMI VE
HÜKÜMLERE ETKİSİ

Hüseyin TAŞDEMİR
Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri
Tez danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hamdi YILDIRIM
Kasım-2022, 123 + x Sayfa

İslâm dininde mükellefe yüklenen sorumlulukların bütünüyle meşakkatten uzak olması beklenemeyeceği gibi tümüyle meşakkatle yüklü olması da düşünülemez. Çalışmamızda bu noktaya dikkat edilmiş, mükellefin sorumluluk dairesi içerisinde tahammül edilebilir meşakkat ve tahammül edilemeyen meşakkat şeklindeki ayrımın temas ve dikkat çekilmiş, bu meşakkat çeşitlerinden hangisinin şâri' tarafından kaldırılmayı veya hafifletilmeyi murat edildiği belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda meşakkatin kavramsal olarak ihtiva ettiği saha belirlenip, Kur'ân ve Sünnette meşakkatin nasıl ve ne şekilde yer aldığı ortaya konulmuştur. Önceki ümmetlere ve Ümmet-i Muhammed'e yöneltilen hükümlerdeki meşakkatin durumu irdelenmiş, İslâm Hukukunda meşakkatin nasıl tespit edildiği, fukahânın yöntemleri ve görüşleri ile açıklanmıştır. İlâhî hitaplarda bulunan meşakkatin çeşitleri belirtilmiş, meşakkat sebebiyle hükümler üzerinde gerçekleşen ref'ul-harec/zorluğun-meşakkatin kaldırılması ve tahfif konusunun çeşitleri örnekleri ile gösterilmiştir. Meşakkatin kaldırılması veya hafifletilmesini konu alan küllî kâideler izâh edilmiş, bu konuda dinin gâyesinin meşakkat vermemek olduğu naslar ışığındaki örnekler ile sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Meşakkat, Harec, Teysir, Zarûret, Ruhsat, Makâsîd.

ABSTRACT
THE CONCEPT OF MASHAQQA IN ISLAMIC LAW
AND ITS EFFECTS ON AḤKĀM

Hüseyin TAŞDEMİR
Master, Basic Islamic Sciences
Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Ahmet Hamdi YILDIRIM
November-2022, 123 + x Pages

In Islam, the responsibilities imposed on the mukallafs are not completely free of hardships (mashaqqāt) nor are they fully hardships. In this study, the distinction between tolerable and intolerable hardship within scope of responsibility has been discussed. Moreover, the study aims to clarify which types of hardships are to be removed or alleviated by sharia.

In this study, the conceptual definition of mashaqqa is identified and it has been shown that how mashaqqa takes place in the Qur'an and Sunnah. The situation of the mashaqqa in the decrees ordered to the previous ummahs and the ummah of Muhammad has been examined, and how mashaqqa has been determined in Islamic Law has been explained with the methods and views of the fuqahā. The types of mashaqqā found in the sacred texts have been specified. The subcategories of raf' al-kharaj (removal of hardship) and takhfif (alleviation of hardship) have been elaborated with examples. The legal maxims about the removal or alleviation of mashaqqa have been presented. Lastly, it has been presented with examples from the sacred texts that the aim of religion in this regard is not to cause mashaqqa.

Keywords: Mashaqqa, Ḥaraj, Taysir, Dharūra, Rukhsa, Maqāsīd

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
BİRİNCİ BÖLÜM	
GİRİŞ	1
1.1. Tezin Amacı	1
1.2. Tezin Kapsamı ve İçeriği	1
1.3. Tezin Temel Sorunları	2
1.4. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri	3
1.5. Tezin Araştırma Yöntemi	3
1.6. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi	4
1.6.1. Makâsıd ve Meşakkat Meselesini İnceleyen Eserler	4
1.6.2. Küllî Kaidelerin; Meşakkatle İlgili Kaidelerin Açıklandığı Eserler	4
1.6.3. Meşakkat ve Zorluğun Kaldırılması ile İlgili Eserler	4
1.6.4. Usûl-i Fıkıh Eserleri	5
1.6.5. Furu‘ Fıkıh Eserleri	5
İKİNCİ BÖLÜM	
MEŞAKKAT KAVRAMI	7
2.1. Meşakkat’in Tanımı	7
2.1.1. Sözlük Anlamı	7
2.1.2. Terim Anlamı	8
2.2. Meşakkat ile ilgili Kavramlar	11
2.2.1. Zarar	11
2.2.1. Harac	12
2.2.2. Zarûret	15

2.2.3.Hâcet	18
2.2.4.Ruhsat	20
2.2.5.Teysîr/Kolaylaştırma.....	23
2.3. Kur'an'da Meşakkat	26
2.4. Hadis'de Meşakkat	27
2.4.1.Meşakkat Kelimesi ile İlgili Hadisler	28
2.4.2."ş-k-k" Kök ve Türevleri ile İlgili Hadisler	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM HUKUKUNDA MEŞAKKATIN DURUMU VE YERİ	33
3.1. Meşakkatin Hukukî Durumu	33
3.1.1. Zarûriyyât.....	33
3.1.1.1.Zarûretin Muhtevâsı	35
3.1.2. Hâciyyât	39
3.1.2.1 Meşakkat ve sıkıntının giderilmesini (Def'u'l-harac)	42
3.1.2.2. Hükümleri hafifletme anlamında (Ruhsat).....	43
3.1.2.3. Hükümlerin Kolaylaştırılması (teysîr).....	46
3.1.2.4. Hâciyyâtın Muhtevâsı	47
3.1.2.4.1. Dinin Muhafazası	47
3.1.2.4.2. Canın Muhafazası.....	48
3.1.2.4.3. Aklın Muhafazası	49
3.1.2.4.4. Neslin Muhafazası	49
3.1.2.4.5. Malın Muhafazası	50
3.1.3. Tahsîniyyât.....	53
3.1.3.1. Tahsîniyyât'ın Muhtevâsı	55
3.2. Geçmiş Ümmetlere Hitaplarda Meşakkat	56
3.3. Meşakkatin Çeşitleri.....	60
3.4. Meşakkatin Tespiti	61
3.5. Meşakkatin Neticesi Olarak Tahfif ve Çeşitleri.....	63
3.5.1. Tahfif-i İskât	64
3.5.2. Tahfif-i İbdâl	66
3.5.3. Tahfif-i Takdîm.....	68
3.5.4. Tahfif-i Te'hîr	69
3.5.5. Tahfif-i Tenkîs	70

3.5.6. Tahfif-i Terhîs	71
3.5.7. Tahfif-i Tağyîr	71
3.5.8. Tahfif-i Tahyîr veya Tahfif-i İbâha.....	72
3.6. Meşakkatin Nedeniyle Hükümlerde Ruhsata Sebebiyet Veren Haller	73
3.6.1. Sefer/Yolculuk	74
3.6.2. Maraz/Hastalık	76
3.6.3. İkraha/Zorlama	77
3.6.4. Nisyân/Unutkanlık	79
3.6.5. Cehâlet/Bilgisizlik.....	80
3.6.6. Umûmü'l-belvâ	82
3.6.7. Noksanlık	84
3.7.Meşakkatle ilgili Külli Kâideler.....	85
3.7.1. “Meşakkat kolaylığı celbeder” Kâidesi.....	86
3.7.2. “Bir iş daraldığında genişletilir” Kâidesi	88
3.7.3. “Zarûretler yasakları mubah kılar” Kâidesi	88
3.7.4. “Zarûretler miktarınca belirlenir” Kâidesi	90
3.7.5. “Zarûretler başkasının hakkını iptal etmez” Kâidesi.....	90
3.7.6. “İhtiyaç umûmî olsun husûsî olsun zarûret derecesine indirilir” Kâidesi. 91	
3.8.Dinin Hükümleri Meşakkat Vermeyi Hedeflemez	91
3.8.1.Kur’an Örneği	92
3.8.2.Sünnet Örneği	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEŞAKKATİN HÜKÜMLERE ETKİSİ

4.1.Temizlik	95
4.1.1. Necasetin Giderilip İzinin Kalması	95
4.1.2.Gusül	96
4.1.3.Abdest	96
4.1.3.1. Abdestte Gözlerin İçini Yıkamak	96
4.1.3.2. Abdest Şüphe ile Bozulup Bozulmama Durumu.....	97
4.1.3.Mestlerin Dışındaki Giysiler Üzerine Mesh Etmek.....	97
4.1.4.Hayız ve Nifâs.....	98
4.1.5.1.Kur’ân’a El Sürme ve Kur’ân’ı Okuma	98
4.1.5.2.Kılınamayan Namaz ve Tutulamayan Oruçların Kaza Edilmesi... 99	

4.2.Namaz.....	100
4.2.1.Namazda Kıraat Meselesi	100
4.2.2.Husuf/Ay Tutulması Namazı	101
4.2.3.Teravih'in İkişer İkişer Kılınması	101
4.2.4. Bir Mecliste Birden Secde Âyetinin Fazla Okunması	102
4.3. Oruç.....	103
4.4. Zekât.....	103
4.4. Hac	104
4.5. Hayvan Boğazlamada Besmele Çekmek	105
4.6. Sağlık İçin Altın Kullanımı.....	106
SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA	111
ÖZGEÇMİŞ.....	122

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser/eserler
b.	: bin, ibn
bs.	: Basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviri yapan
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
m.	: Mîlâdî
md.	: Madde
ö.	: Ölüm tarihi/Vefat tarihi
r. anh	: Radıyallâhu anh
r. anha	: Radıyallâhu anha
S.	: Sayfa
s.a.s	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
tahk.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
t.siz	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. 1. Tezin Amacı

Kişinin Allah Teâla'nın emir ve yasaklarına muhatap olabilmesi için mükellef olması gerekmektedir. Mükellef olmanın şart da akıllı ve bâliğ olmaktır. Bu şartların var olması kişiyi ilâhî hitaplara muhatap kılar ve kişi artık birtakım yükümlülükleri yerine getirmekle, bir takımından ise uzak durmakla sorumlu olur. Ancak bu sorumluluklar bazı hallerin bulunmasıyla ya tamamen ya da kısmî anlamda ortadan kalkmaktadır. İşte bu tezde mükellefin sorumluluğunu düşüren ya da hafifleten sebeplerden biri olan meşakkat ele alınacaktır. Bu tezin amacı; ilâhî emirlerin, meşakkat sebebiyle ertelenmesi ve yapılmaması hangi durumlarda ve hangi şekillerde gerçekleşir? Naslarda var olan ve mükellefin gücü dahilinde olan meşakkatlerin mükellefin yükümlülüğüne ve sorumluluğuna etkisi nasıl ve ne şekilde gerçekleşir? Meşakkatin hangi çeşidi kulun sorumluluğunu düşürür, hangi çeşidi hafifletmeye, kolaylaştırmaya sebep olur? Usûl ve furu' kitaplarında konu ile ilgili verilen örnekler ve fetvalar nasıl ve ne şekilde gerçekleşmiştir? Bunların tümünü ortaya çıkarmaktır.

1.2. Tezin Kapsamı ve İçeriği

İslâm Hukukunda hüküm teorisi içerisinde meşakkat önemli hallerdendir. Çünkü meşakkat, varlığı sebebiyle bazen sorumlulukların düşmesine, bazen hafiflemesine, bazen de tehir edilmesine sebep olur. Bazı hükümler içerisinde meşakkati barındırmaktadır. Bu gerçek naslarda da dile getirilmiştir. Meşakkatin hükme etkisi ibadetlerle alakalı sorumluluğu hafifletmek, bütünüyle düşürmek yahut yerine daha hafif, daha kolay bir yükümlülük ikame etmek; ibadetin zamanını öne alarak, geciktirerek yahut düzenini değiştirerek ya da yasağı kaldırmak gibi farklı suretlerde gerçekleşir. Meşakkat İslâm dininin hedefi olmadığı gibi bir ibadet tarzı da değildir. Dolayısıyla kulun, daha fazla sevap kazanmak, daha samimi bir kul olmak vb. sebepler için kendisine dinen emredilmemiş, sorumlu tutulmamış meşakkatli bir fiil ile amel etmesi uygun görülmemiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) güneş altında ayakta bekleyerek

oruç tutan kişiye orucuna devam etmesini ancak güneş altında durmamasını ve oturmasını emretmesi; yaya olarak hacca gitmeyi nezreden yaşlı birine, kendisine eziyette bulunmasına Allah'ın muhtaç olmadığını ifade ederek bineğine binmesini emretmesi bunun en bariz göstergesidir.

Bu tezde meşakkat kavramının muhteviyatı en geniş kapsamıyla ele alınarak hükümlere etkisi incelenecektir. Meşakkatin hukuk içerisindeki konumu, değeri ve etkisi ortaya konulmaya çalışılacak, böylelikle ruhsata sebep olan ve yasakları mubah hale getiren meşakkatin ne olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Meşakkate sebebiyet veren durumlar araştırarak, meşakkatin varlığı gereği hükümlerde ne şekilde ve nasıl bir değişiklik gerçekleşmiş bunlar tespit edilecektir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla konu hakkında görüş bildiren âlimlerin Hanefî dışında farklı mezhebe müntesip olması birtakım örneklerin dört mezhep ekseninde örneklenmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra 'Meşakkatin dînî hükümlere etkisi' başlığını taşıyan tezin üçüncü bölümünde; ibâdât konularından bir kısım seçme örnekler verilecektir. Bu bölümde muteber Hanefî fıkıh kitaplarında yer alan, önceki bölümlerde temas edilmemiş, güncel meselelerle ilgilisi olan ve meşakkat gerekçesiyle üzerinde değişiklikler cereyan eden örnekler verilmeye gayret edilecektir. Tezimizin yüksek lisans çalışması olduğundan örneklerin temel ve daha hayatta yönelik olanlar tercih edilecek ve çalışmanın kısa ve öz olmasına özen gösterilecektir. Bu şekilde konunun daha iyi anlaşılıp kavranılması hedeflenmektedir.

1.3. Tezin Temel Sorunları

Bazı kişiler tarafından meşakkat bir ibadet tarzı olarak anlaşılmış ve kişi ne kadar sıkıntı çekerse o kadar sevap alır düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu, yanlış ve İslâmî öğretilerle uyuşmayan bir düşüncedir. Allah Teâlâ hiçbir zaman kullarını sıkıntıya sokmayı, onları zorlamayı hedeflememiştir. Nitekim İslâm bir kolaylık dinidir.

Kolaylık ilkesi İslâm'ın temel özelliklerinden biri olmasına rağmen, İslâm'ın her emri kolay olmayabilir. Dolayısıyla bazı fiillerde zorluk ve meşakkatin bulunması doğaldır. Çünkü kulların, her hallerinde hayatlarını Allah'ın istediği ölçüde yaşama sorumlulukları vardır. Ve bunun için bir imtihan içerisindeyiz.

Meşakkatin var olduğu yerlerde mükellefin durumuna göre sorumluluğu tamamen ya da kısmen kaldırılmıştır. Bazı ibadetler meşakkati içerdiği halde kullardan o ibadetlerin eda edilmesi istenmiştir. Bu ise mükellefi zorlamak değildir. Nitekim her

zorluğun yanında bir kolaylığın var olduğu naslarda bildirilmiş bir hakikattir. Aynı zamanda kula gücünün nispetinde yük yüklendiği, takat getiremeyeceği fiillerden sorumluluğunun kaldırıldığı ilâhî kelâmında ifade edilmiştir. Tezin temel nirengi noktası hükümlere etki ederek tahfîfe sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkattir. Bunun yanı sıra tezde şu sorulara cevap aranacak ve yanıtları tüm detaylarıyla irdelenecektir: Meşakkat nedir? Meşakkatin ilgili olduğu hukuk terimleri ve onlarla ilişkisi ne şekildedir? Meşakkatin çeşitleri ve kapsamı nelerdir? Meşakkatin hukuktaki konumu ve önemi nedir? Hangi haller meşakkat kapsamındadır? Hükümlere etki ederek tahfîfe sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkat nasıl tespit edilir? Meşakkat gerekçesiyle hükümlerde ruhsata sebebiyet veren haller nelerdir? Meşakkatle ilgili külli kâideler nelerdir? Meşakkatin etkisi ile hükümlerde gerçekleşen değişimler nelerdir?

1.4. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda meşakkat meselesi ile ilgili herhangi müstakil bir çalışmanın yapılmamış olması sonucuna ulaşılmıştır. Usûl, kavâid ve makâsîd sahasında kaleme alınan çalışmalarda ekseriyetle konuya kısaca temas edilmiş, etraflıca konunun irdelendiği bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Kronolojik olarak bakıldığında sonraki âlimler öncekilerin işaret ve ifade ettikleri bilgilere bir kısım yenilerini ilave ederek öncekilerin vermiş oldukları bilgileri özetlemiş veya tekrar etmişlerdir. Bu ve benzeri nedenler bu konuyu tercih etmemizde etkin rol oynamış, sahadaki boşluğu bir nebze katkı sunma ve konuyla ilgili imkanlar dairesinde müstakil ve kapsamlı bir çalışma yapmak gayesiyle bu konu tercih edilmiştir.

Hükümlere etki ederek tahfîfe sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkat hakkında önceki ve günümüz âlimlerinin kaleme aldığı eserler dikkate alınarak dağınık halde bulunan bilgiler bir araya getirilerek konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmış, böylelikle hukuk içerisinde meşakkatin konumu ve özgün değeri daha net anlaşılmış olacaktır.

1.5. Tezin Araştırma Yöntemi

Tez çalışmamızda araştırmanın gayesine hizmet edecek şekilde karma bir yöntem takip edilecektir. Bu karma yöntemde “Literatür analizi ve teorik çerçevenin yazılması”, “Elde edilen bilgilerin sistemli bir şekilde tasnif edilmesi”, “Tezin Yazımı” şeklinde üç ayaklı ve üç aşamalı bir şekilde gerçekleşecektir.

Birinci olarak; tezin konusu ile ilgili “literatür özeti” başlığını taşıyan bölümde ismi geçen ve konu ile direkt bağlantılı olan eserlerin ilgili bölümleri detaylı incelenecektir. İncelemenin neticesinde tez materyal ve malzemesi ile teorik çerçeve ortaya çıkarılacaktır. İkinci olarak; elde edilen bilgiler ilgili oldukları bölümlere göre sınıflandırılacaktır. Yapılan sınıflandırmadan sonra üçüncü olarak; tezin muntazaman bütünüünün yazılması tamamlanacaktır.

1.6. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi

Meşakkat meselesi, İslâm Hukuku içerisinde makâsîd konusunun kapsamına dahil olan, güncelliğini her çağda devam ettiren, karşılaşılan zorluklar ile hükümler üzerindeki etkisi gözlemlenen ve üzerine doğrudan olmasa da dolaylı olarak yazılmış veya temas edilmiş birçok eserin bulunduğu mühim bir konudur. İslâm hukukçuları bu meseleye usûl, furu‘, küllî kâide ve makâsîd türü eserlerinde temas etmişlerdir.

1.6.1. Makâsîd ve Meşakkat Meselesini İnceleyen Eserler

- a. İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtibî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakat*.
- b. M. Tahir İbn Âşur (ö. 1973), *Makâsîdü’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*.
- c. Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makasîdü’ş-Şeria*, (Doktora Tezi).
- d. Câsir Avde, *İslâm Hukuk Felsefesi*, Mahya Yayınları.
- e. Ahmet Yaman, *Makâsîd ve İctihad İslâm Hukuk Felsefesi Araştırmaları*.

1.6.2. Küllî Kaidelerin; Meşakkatle İlgili Kaidelerin Açıklandığı Eserler

- a. İzzüddin bin Abdisselam (ö. 660/1262), *Kavâidu’l-ahkâm fî islâhi’l-enâm*.
- b. Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1285), *Envâr’ul-burûk fî envâ’i’l-furûk*.
- c. Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Mensûr fî’l-kavâ’id*.
- d. Celâleddin Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Eşbâh ve’n-nezâir*.
- e. Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve’n-nezâir*.
- f. Âtîf Bey (ö. 1898), *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye’den kavâ’idi külliyye şerhi*.
- g. Ali Haydar Efendi (ö. 1935), *Dürerü’l-hükkâm şerhu mecelleti’l-ahkâm*.
- h. Ahmed Zerka (ö. 1938), *Şerhu kavâid-ı fikhîyye*.
- i. Ahmed Ali Nedvî, *Kavâidu’l-fikhîyye*.

1.6.3. Meşakkat ve Zorluğun Kaldırılmasına Temas Eden Eserler;

- a. Salih b. Abdillâh b. Hâmid, *Ref’ul-harac fî’ş-şerîati’l-İslâmiyye*.

- b. Farec Ali el-Fakîh Hüseyinî, *Mezâhir'üt-teysîr ve raf'i'l-harac fî's-şerâti'l-İslâmiyye*.
- c. Yakup b. Abdülvehhap Bâhuseyn, *Kâide; el-Meşakkatü teclibü't-teysîr*.
- d. Ülfet Görgülü, *İslâm Kolaylık Dinidir* (Y.Lisans Tezi)
- e. Halit Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi; Azimet-Ruhsat İlişkisi*, (Doçentlik Tezi)
- f. Ali İhsan Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*, (Doçentlik Tezi)

1.6.4. Usûl-i Fıkıh Eserleri

- a. Muhammed b. İdris Şafî (ö. 204/820), *er-Risâle*.
- b. Ahmed b. Sehl Serahsî (ö. 483/1090), *Usûl*.
- c. Muhammed Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*.
- d. Abdolvahhâb Hallâf (ö. 1956), *İlmu usûli'l-fikh*.
- e. Zekiyyüddin Şa'bân *Usûl'ul-fikh'il-İslâmiyyi*.
- f. Abdülkerim Zeydan (ö. 2014), *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*.
- g. Vehbe Zuhayli (ö. 2015), *Usûlu'l-fikh'l-İslâmî*.
- h. Muhammed Ebu Zehra (ö. 1974), *Usûlu'l-fikh*.
- i. Muhammed Ubeydullah Esadî, *el-Mûcez fî usûli'l-fikh*.

1.6.5. Furu' Fıkıh Eserleri

- a. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), *el-Asl*.
- b. Şemsü'l-eimme Ebû Bekr Ahmed Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût*.
- c. Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd (ö. 520/1126), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*.
- d. Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ud Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi fî tertibi's-şerâi*.
- e. Burhâneddin Merğînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*.
- f. Abdullah b. Mahmud Mevsilî (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîl-muhtâr*.
- g. Vehbe Zuhayli (ö. 2015), *el-Fikh'l-İslâmî ve edilletühû*.

Gerçekleştirdiğimiz literatür taramasında elde ettiğimiz sonuç şu şekildedir: Kadîm ulema, muâsır âlimler ve akademisyenler telif, tez, makale vb. çalışmalarında meşakkat konusuna sonuç odaklı yaklaşmış, ekseriyetle meşakkatin bulunduğu anda doğacak kolaylığı, hafifletmeyi veya mükellef üzerinden hükmün sorumluluğunun kaldırılması konuları üzerine durmuşlardır. Her biri konuya farklı bir açıdan

yaklaşmış, hiçbiri bir bütün halde konuyu ele almamıştır. Her ne kadar onlar, eserlerinde bu konuya ara ara temas etmek sûretiyle yer vermiş olsalar da başlı başına meşakkatle ilgili müstakil, dört başı mamur bir çalışma, eser ortaya koymamışlardır. Son asırda Bâhuseyn'in kaleme aldığı eser ise çok fazla geniş tutulmuş, örf, maslahat, mesâlih-i mürsele vb. konular da ele alınmış, örnekler ise çoğunlukla Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerden verilmiştir. Bizde bu hususları ve sahadaki var olan boşluğu göz önünde bulundurarak meşakkatle ilgili müstakil bir çalışma hedefleyerek çalışmamızı gerçekleştirdik.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞAKKAT KAVRAMI

2.1. Meşakkatin Tanımı

2.1.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte; “bir şeyde gerçekleşen yarıklık, delik, ikiye ayırmak/yarmak”¹ manalarına gelen, şakka (شَقَّ) kelimesinden türeyen meşakkat kelimesi, “zorluk, sıkıntı, zahmet, güçlük ve darlık” anlamlarına gelmektedir.²

Meşakkat kelimesi Arapça’da cühd (الجهد) , ‘anâü (العناء) , şiddet (الشدة) ve sikal (الثقل) kelimeleri ile açıklanmıştır.³ Bu kelimeler ile meşakkatin lügavî olarak geniş bir anlam ihtiva ettiği ortadadır. Buna göre meşakkat, cühd anlamında “güçlük, zorluk, gerilim”; ‘anâü anlamında “cefa, sıkıntı, zahmet”; şiddet anlamında “şiddet, zorluk, sıkıntı, güç”; sikal anlamında “ağır gelme, yüklenme, güçleşme ve zor olma” anlamlarını taşımaktadır.

¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî gâribi'l-Kur’ân*, (tahk. Safvan Adnan Davûdî), 5. bs. (Dimeşk; Dâru’l-Kalem 2011), 459; Salih b. Abdillâh b. Hamid, *Ref’u’l-harec fî’ş-şerîati’l-İslâmiyyeti*, 1. bs. (Mekke: Merkezü’l-Bahsü’l-İlmiyye ve İhyâi’l-İltirâsi’l-İslâmiyyi 1403 h.), 29.

² Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânu’l-‘Arab*, 3. bs. (Dâr Sâdır; Beyrut 1414 h.) C. 10, S. 183; Mehmet Erdoğın, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 5. bs. (İstanbul; Ensar Neşriyat, 2015), 368.

³ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, (Kuveyt; Vezâratü’l-Evkâf ve Şuûnü’l-İslâmiyye, 1983), C. 37, S. 320.

Meşakkat kelimesinin yakın ilişki içerisinde olduğu birtakım kavramlar vardır. Bunlar; harac, ruhsat, zarûret, hâcet, teysîrdir.⁴ Bu kavramlar için “Meşakkatle İlgili Kavramlar” başlığı altında detaylı açıklama yapılacaktır.

Meşakkat zorla ve baskıyla insana dışarıdan yaptırılmaya çalışılırsa bu işlem “kerh” (الكره) diye; eğer insanın kendi nefsinin arzusuyla içten bir baskıyla yaptırılıyorsa “kürh” (الكره) diye ifade edilir.⁵

2.1.2. Terim Anlamı

Meşakkat, muhteviyat itibariyle geniş ve kapsamlı bir terimdir. Fıkıh geleneğimizde kelimenin sözlük anlamı terim anlamı olarak da kullanıldığından klasik eserlerde genellikle sözlük anlamı ile yetinildiği ve direkt olarak meşakkatın neticelerine geçildiği görülmektedir.⁶

Bunun yanı sıra meşakkat için yapılan bazı terim anlamları arasından birkaç dikkat çeken tanımlamalar vardır. Bunların birincisi;

*“Meşakkat, insanın tahammül sınırını aşan sıkıntı ve zorluktur”.*⁷ şeklindedir.

İkincisi ise;

*“Meşakkat dinî ve hukukî hükümlerin içerdiği, bunların tabii uzantısı olan zorlukları da kapsamakla birlikte özelde yükümlülüklerin kaldırılmasına veya hafifletilmesine sebep olan ve normal şartlarda tahammül sınırını aşan sıkıntıyı ifade eder”.*⁸

Birinci tanım daha dar bir anlam ifade ederken, ikinci tanım daha kapsamlı, kadîm ulemanın ifadesiyle “efrâdını câmi’ eğyârını mâni” bir tanımdır. İkinci

⁴ A.g.e.; 320-321.

⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 707.

⁶ Nezih Hammâd, *Mu’cemu’l-mustalahâti’l-maliyyeti ve iktisadiyyeti fi luğati’l-fukaha*, 1.bs. (Dımaşk; Dâru’l-Kalem 2008), 419.

⁷ Muhammed Ravvâs Kal’acî – Hamid Sadık Kuneybî, *Mu’cemu luğati’l-fukahâ*, 2. bs. (Beyrut; Dâru’n-Nefâis 1988), 431.

⁸ Şükrü Özen, “Meşakkat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (Ankara; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), C. 29, S. 357.

tanımdan da anlaşılacağı üzere meşakkat kavramı, fikhî gelenekte, içerisinde meşakkat bulunan her şeyi ifade etmek için kullanılan *harac* ve *zaruret* kavramlarından daha kapsamlıdır.⁹ Tanımda meşakkatin özel ve genel olarak iki anlam taşıdığı görülmektedir.

1. Genel anlamda meşakkat, şârînin mesûl tuttuğu tüm yükümlülüklerin doğal olarak içerdiği sıkıntı ve zorlukları ifade eder.

2. Özelde ise bir ruhsat sebebi olan meşakkattir ki kişinin tahammülünü aşan, dînî ve hukûkî sorumluluklarının kaldırılmasına ya da hafifletilmesine sebep olan sıkıntı ve zorluktur.¹⁰

İmam Şatibî (ö. 790/1388), meşakkat kelimesinin kavram olarak kullanıldığında üzerinde durulması gereken üç ihtimale işaret eder. Bunlar şu şekildedir;

1. İnsanın gücünün yettiği ve yetmediği tüm durumlarda meşakkattir ki genel (âmm) olur. Bu hususta tâkat üstü sorumluluklar (teklîf-i mâlâ yutâk) da meşakkat olarak nitelendirilir. İnsanın hiçbir alet ve araç kullanmadan havada uçmakla mükellef tutulması gibi.

2. İnsanın gücü dahilinde olup yapıldığı esnada nefse ağır gelen, onu usandıran ve tedirgin eden günlük amellerin içerdiği zorluğun üstündeki zorluklara özel (hâs) olanlardır. Bu kısım iki yönlüdür;

a. Kişinin sorumlu tutulduğu fiilin bizzat kendisine özel (hâs) olan meşakkattir ki hasta ve yolcu iken oruç tutmak gibi. Fakihlerin ıstılahında meşhur olarak ruhsat tanınan zorluklar da burada gerçekleşir.

b. Fiillerin kendisine özel (hâs) olmayıp, kişinin kendi isteğiyle o fiile devam etmesi halinde fiilin nefse ağır gelmesi ve nefsin usanıp bıkmasıyla ortaya çıkan

⁹ A.g.e., S. 357.

¹⁰ İhsan Günaydın, Ali Kuzudişli, Adem Çatak ve Emrullah Dumlu, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin Camiu'l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 626.

meşakkattir ki bu nâfile ibadetlerde olur. Hz. Peygamber'in (s.a.s) *savm-ı visâli*¹¹ yasaklaması¹² bu bölüme bir örnektir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s) “*Amellerden gücünüzün yeteceği kadar ibâdet etmeniz size yeter. Allah'a yemin ederim ki sizler (amel etmekten) bıkmıp usanmadıkça Allah (sevâb vermekten) bıkmıp usanmaz*”¹³ buyurması bu kısım meşakkati işaret etmektedir.

3. Teklif şeklinde de ifade edilen bu kısım; insanın güç yetirebildiği, nefsin alışageldiği, mûtaad yorgunluğu ifade eden meşakkattir.¹⁴

Fukahâ meşakkati alışılagelmiş (mûtaad) ve alışılagelmemiş (gayr-i mûtaad) şeklinde ikiye ayırmıştır.

a. Alışılagelmiş (mûtaad) meşakkat; kişinin mükellef tutulup nefsinin zorlandığı sıkıntılı ve zor olan fiillerdir. Cihad vb. gibi.

b. Alışılagelmemiş (gayr-i mûtaad) meşakkat; şâri' tarafından mükellef tutulmayıp kişinin kendini o fiili yapmada zorlaması ve kendisine külfet yüklemesidir. Kişinin nâfile bir ibadeti yapmada kendisini zorunlu tutması gibi.¹⁵

¹¹ Savm-i Visâl; İki veya daha fazla günü iftar yapmadan oruçlu geçirmektir. Hanefî, Şafî ve Hanbelîlere göre mekruh; Mâlikîler'e göre ise haramdır. (İbrahim Kafi Dönmez, “Oruç”, *DİA*, S. 33, S. 418.)

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk. Heyet, 1. bs. (Beirut: Dâru'r-Risâletü'l-âlemiyyi, 2011), 1-5, Savm, 48; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk. M. Fuad Abdülbâkî, 1. bs. (Beirut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye ve Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1991), 1-5, Savm, 11.

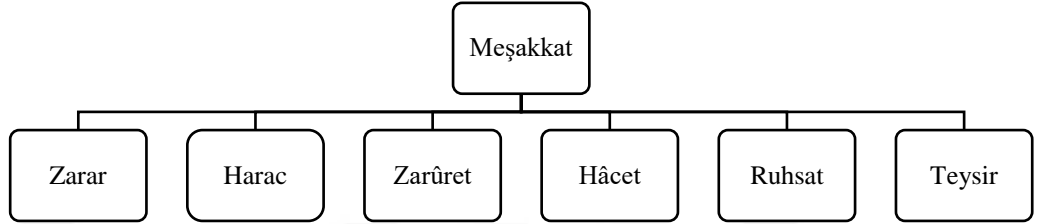
¹³ Buhârî, “İmân”, 32, “Teheccüd”, 18; Müslim, “Sâlâtü'l-Müsâfirîn”, 221; M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfü Çakan, Raşit Küçük, *Riyâzu's-sâlihîn Tercümesi*, 1. bs. (Erkam Yayınları; İstanbul, 2013), 111.

¹⁴ Şatibî, *el-Muvâfakât*, tahk. Abdullah Draz, 1. bs. (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün 2017), C. 2, S. 430-431.

¹⁵ Salih b. Abdillâh b. Hamîd, *Ref'u'l-harec fi's-şer'ati'l-İslâmiyyeti*, 1. bs. (Riyad: Merkezü'l-Beyân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, h.1437), 33; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 5. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 368-369.

2.2. Meşakkat ile İlgili Kavramlar

Meşakkat kavramı ifade ettiği geniş anlam yelpazesinin yanında birtakım kavramlarla yakın ilişki içerisindedir. Bu kavramların bazıları bazen meşakkat kelimesi yerine kullanılmaktadır. Bu kavramlar şunlardır:

2.2.1. Zarar

Faydanın zıttı olan zarar kelimesi birçok anlama sahiptir. Sözlükte, bedenî, dînî, aklî, mâlî ya da nefsî olsun darlık, şiddet, kötü hal, faydalı ve yararlı olanı bozma¹⁶ fakirlik, hastalık, tehlike ve bela¹⁷ anlamlarına gelmektedir.

İslam alimleri zararın etkisinde kalan şahısların belirli kişi veya kişiler olması durumunda zararı *hususî*; kitlelerin mağduriyeti olması durumunda ise *umumî* olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca zararı mahiyeti açısından da bir değerlendirmeye tabi tutmuşlar ve maddî ve manevî zarar olarak ayırma gitmişlerdir.¹⁸

İslam dininin zarara bakışını ve fıkıh içerisindeki etkisini belirleyen ana unsur Hz. Peygamber'in (s.a.s) "İslam'da zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur".¹⁹ ve "Başkasına zarar verene Allah zarar verir; başkasına zorluk çıkarana Allah da zorluk çıkarır"²⁰ hadîs-i şerifleridir. Bu ve benzer naslardan yola çıkan fukaha

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "Zarar", C. 4, S. 482.

¹⁷ Bilal Aybakan, "Zarar", *DİA*, C. 44, S. 130.

¹⁸ Bilal Aybakan, "Zarar", *DİA*, C. 44, S. 131.

¹⁹ Muvatta, "Akdiyye", 31; Müsned, C.1, S. 313; İbn Mâce, "Ahkâm", 17.

²⁰ İbn Mâce, "Ahkâm", 17; Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 31; Tirmizî, "Birr", 27.

bir takım küllî kâideler oluşturmuş ve zararın defedilmesini, mükellef üzerindeki etkisini ya tamamen ya da kısmen gidermeye çalışmışlardır. Zararı gidermekle ilgili fukahanın belirlediği ve Mecelle’de yer alan küllî kâidelerin bazıları şunlardır; “Zarar olan şey kadîm olmaz”²¹, “Zarar mukabele bi’z-zarar yoktur”²², “Zarar izâle olunur”²³, “Bir zarar kendi misliyle izâle olunmaz”²⁴, “Zarar-ı âmm def için zarar-ı hâss ihtiyâr olunur”²⁵, “Zararı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur”²⁶, “Zarar bi-kadri’l-imbân izâle olunur”²⁷.

Zarar kavramı meşakkat çeşitlerinin en şiddetlisi olup kolaylığı gerektiren sebeplerin başında gelmektedir. Zarar ile meşakkat arasındaki ilişkiyi umum husus mutlak olarak ifade edebiliriz. Şöyle ki, her zarar meşakkattir; ancak her meşakkat zarar değildir.²⁸

2.2.2. Harac

Sözlükte; “ağacı bol olan yer,²⁹ iki şeyin birleşmesi, darlık, günah,³⁰ haram olma, mecbur bırakmak,³¹” anlamında kullanılan harac kelimesi, fukahaya göre “Şu anda veya gelecekte, bedende, nefiste ya da malda meşakkate ve darlığa sebep olan

²¹ Mecelle, 7.

²² Mecelle, 19.

²³ Mecelle, 20.

²⁴ Mecelle, 25.

²⁵ Mecelle, 26.

²⁶ Mecelle, 27.

²⁷ Mecelle, 31.

²⁸ Bahuseyn, Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr, 27.

²⁹ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu’l-muhît*, tahk. Mektebe Tahkîki’t-Türâs fi Müessesetü’r-Risâle, 8. bs. (Beyrut; Müessesetü’r-Risâle 2005), 184.

³⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 226-227; İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, C. 2, S. 233-237.

³¹ Sa’dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu’l-fikhî*, 1. bs. (Lübnan: Dâru’s-Sıddîk li’l-Ulûm, 2011), 104.

her şey”³² anlamında kullanılır. Usûlcülere göre ise; “problemlerin bütünü”³³ olarak tanımlanmaktadır. Alimler harac ve meşakkat kavramları arasında fazla bir anlam farkının olmadığını, farkın kullanımdan ortaya çıktığını söylemektedir. Şöyle ki; onlar, harac kavramını ancak mu’tat/âdetin üzerinde meşakkat için kullanırken, meşakkat kavramını ise daha geniş bir yelpazede zarar kelimesini de kapsayacak şekilde kullanıyorlar.³⁴

Harac kelimesi, sözlük ve terim anlamlarıyla Kur’ân’da yirmi beş (25) âyet-i kerîmde geçmektedir.³⁵ Mutlak anlamda kullanıldığında farklı manalara gelen harac kelimesi, Kur’ân’da terim anlamının haricinde *şüph*e,³⁶ *günah*³⁷ anlamlarında da kullanılmıştır. Terim anlamında kullanıldığı ayetlerin birinde ise “Allah Teâlâ, sizi seçti ve din hususunda üzerinize hiçbir güçlük yükledi.”³⁸ buyurarak darlığın, zorluğun ve meşakkatin kaldırıldığına, kulların zorluk ve sıkıntı veren meşakkatli hükümlerle sorumlu tutulmadığına işaret edilmektedir.

Harac kelimesi sözlük ve terim anlamlarıyla hadîs-i şeriflerde otuz (30) yerde kullanılmaktadır.³⁹ Hz. Âişe (r. anha), Peygamber’e (s.a.s) haracın ne anlama geldiğini

³² Heyet, *el-Mevsûa el-fikhıyye*, C. 17, S.168; Salih b. Abdillâh, *Ref’ul-harac*, 47.

³³ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhıyye*, C.17, S.168.

³⁴ Bâhuseyn, *Kâide; el-Meşakkatü teclibü’t-teysîr*, 1. Baskı, (Riyad; Mektebetü’r-Rüşd), 30.

³⁵ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cem ’ül-müfehres li elfâzi’l-Kur’ân*, 7. bs. (Dâru’l-Mârife, Beyrut 2009) 440.

³⁶ el-Nisâ, 4/65; el-A’raf, 7/2.

³⁷ el-Nûr, 24/61; el-Feth, 48/17.

³⁸ el-Hac, 22/78; Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrııcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 27. bs. (Ankara; TDV Yayınları, 2014), 340.

³⁹ Wensinck, *el-Mu’cem ’ül-müfehres li elfâzi’l-hadisi’n-Nebevî*, C.1, S. 445.

sormuş, Hz. Peygamber (s.a.s) ise haracı, *güçlük* ve *darlık* olarak açıklamıştır.⁴⁰ Harac kelimesinin hadîs-i şerîflerde *haram kılma*⁴¹ manasında da kullanıldığı görülmektedir.

Sahabe-i kirâm döneminde de harac kelimesinin aynı anlamlarda kullanılmış olduğunu rivayetlerden anlaşılmaktadır. İbn Abbas (r. anh) hava şartlarının olumsuzluğundan dolayı Cuma namazının mescitte kılınamayacağını, onun yerine herkesin kendi evinde namazlarını edâ etmeleri gerektiği hakkında hüküm vermiştir.⁴² İbn Abbâs bunu gerekçelendirirken halka zorluk vermek, onları meşakkate/zorluğa sokmak istemediğini ifade etmiştir.⁴³ Yine İbn Abbâs (r. anh)'a 'Harac nedir?' diye sorulduğunda 'Siz Arap değil misiniz?' şeklinde tepki göstermiş ve Hüzeyl kabilesinden birinin çağrılmasını istemiştir. Gelen kişiye 'Harac nedir?' diye sorduğunda, Hüzeyl kabilesinden gelen kişi "(el-haracetü mine'ş-şecer) balta girmemiş ormandır" şeklinde açıklayınca İbn Abbâs (r. anh) "Harac; işte böyle asla çıkışı bulunmayan, sıkıntılı ve zor gelen şeyler/yerlerdir" buyurmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Celâlüddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, Beyrut 2011) C. 6, S. 79; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1990) C. 23, S. 64.

⁴¹ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kâhire, Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye t.siz), C.2, "Edep", 6.

⁴² وإني كرهت أن أخرجكم فتمشوا في الطين والدصح

⁴³ Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ", 3.

⁴⁴ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, C. 6, S. 79; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, C. 23, S. 64; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3. bs. (Beyrut: Dâru'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 2007), C. 3, S. 327; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. bs. (Beyrut: Dâru'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 2003), C. 3, S. 308; Şatibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 107.

2.2.3. Zarûret

Sözlükte “bir şeye mecbur olmak,⁴⁵ şiddetli ve büyük ihtiyaç,⁴⁶ savuşturulamaz zorluk ve sıkıntı,⁴⁷ zorunluluk⁴⁸” anlamlarında kullanılan zarûret, terim olarak “*Kişiyi dinî yasakları ihlâl etmekle karşı karşıya bırakan ve ancak normal şekilde savuşturulabilen ciddi özür/mazeret hali*”⁴⁹ olarak tanımlanmaktadır.

Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) zarûretin meşakkatten bir parça olduğunu ifade edip, onu “*silâhsız mücadele etmek*” şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁰

Hanefî fakihlerden Cessâs (ö. 370/981) zarûretin tarifini yaparken “İzdirar; açlık yahut başka bir şeyden dolayı insanın maruz kaldığı ve kendisinden kaçamadığı zarar”⁵¹ ifadelerine yer vermiştir.

Fukaha zarûreti; “insanın, yasak olanı yemediği ya da elde etmediği zaman öleceği yahut ölüme yaklaşacağı ya da bir uzvunun zarara uğrayacağı sınır” olarak açıklamaktadır.⁵²

⁴⁵ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, C. 4, S. 484.

⁴⁶ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, C. 28, S. 191.

⁴⁷ Halit Çalış, *Zarûret*, *DİA*, C. 44, S. 141.

⁴⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 617.

⁴⁹ Çalış, *Zarûret*, *DİA*, C. 44, S. 141.

⁵⁰ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, tahk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'z-Ziyâfe, 2004) 117.

⁵¹ Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, C. 2, S. 397; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, (Ankara: Akçağ Yayınları, t.siz), 11-15.

⁵² Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, tahk. Muhammed Hasan İsmail, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2000) C. 2, S. 68; Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-nezâir fi kavâ'id ve'l-furûi fikhî ş-Şâfi'yye*, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983) 85.

Mecelle şârihlerinden Ali Haydar Efendi (ö. 1936) genel bir zarûret tarifini şu şekilde vermiştir; “Zarûret, memnû‘ (yasak) olan şeyin işlenmesini tecvîz eden (izin veren) özürdür”.⁵³

Son dönem İslâm Hukukçularından Abdülkerim Zeydan (ö.2014) zarûreti “Dinin yasak ettiği şeyi yapmaya veya yemeğe mecbur eden durum”⁵⁴ olarak tanımlarken, Vehbe Zuhaylî (ö. 2015) kendisinden önce yapılan zaruret tariflerinin yeterli olmadığını, yapılan tariflerin eksik kaldığını iddia ederek kapsayıcı yeni bir tarif ortaya koymuştur. Ona göre “Zarûret; insanın canına, organlarına, ırz ve namusuna, aklına, malına herhangi bir eziyet ve zararın gelmesinden endişe duyulan, tehlike ve şiddetli meşakkatle karşı karşıya kalma durumudur”.⁵⁵

Kur’ân’da zarûret (الضرورة) kelimesi geçmemekle beraber kelimenin türemiş olduğu kalıp ve fiil hali beş (5) âyette yer almaktadır.⁵⁶ Bu âyet-i kerîmeler İslâm Hukukunda zarûret düzenlemesinin ilk örnekleridir. Bu âyetlerde; ölü hayvanın etinin ve kanının, Allah’tan başkası adına kesilen hayvanın etinin ve domuz etinin tüketmenin haram olduğunu belirten naslardır. Aynı zamanda bu âyetler; zorda kalınan durumlarda, zarûret sınırını aşmamak ve diğer insanların haklarına riâyet etme şartıyla yukarıda haram olduğu ifade edilen maddelerin yenebileceğini açıklamaktadır.⁵⁷

Bu naslar, İslâm Hukukunda önemli küllî kâidelerin oluşumuna temel teşkil etmektedir. Hukukçular, bu naslardan mülhem “Zarûretler yasak olan şeyleri mübah kılar”.⁵⁸ ve “Zarûretler mikdarınca belirlenir”.⁵⁹ vb. birçok küllî kâide

⁵³ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm şerhu mecelleti’l-ahkâm*, 2. bs. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017) C. 1, S. 80.

⁵⁴ Abdülkerim Zeydan, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, çev. Hayrettin Karaman, İslâm Işığında Günün Meseleleri, 9. bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018) 209.

⁵⁵ Vehbe Zuhaylî, *Nazariyyetü’z-zarûrati’ş-şer’iyye*, 4. bs. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985) 67-68.

⁵⁶ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cem’ül-müfehres li elfâzi’l-Kur’ân*, 127.

⁵⁷ bk. el-Bakara 2/173; en-Nahl 16/115; el-En’am 6/119,145; el-Mâide 5/3.

⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 21. mad.

⁵⁹ A.g.e., 22. Mad.

belirlemişlerdir. Bunun yanı sıra beşerî hukukta bu âyetlerin ışık tuttuğu kolaylıktan ve faydadan istifade etmiş, “Zarûretin kanûnu yoktur” ifadeleriyle buna yer vermiştir.⁶⁰

Sünnette de zarûret halinin dikkate alındığını ve hükümlere etki ettiğini görmekteyiz. Hadîs-i şerîflerde zarûret kelimesi tüm kalıplarıyla otuz dokuz (39) yerde yer almaktadır.⁶¹ Bunlardan birinde Ashab-ı kiramdan Ebû Sa’leb el-Huşenî Rasûlullah’a bazen ehl-i kitâbın şarap içtikleri, domuz eti pişirdikleri tencere, kap vb. mutfak âletlerini kendilerinin de kullanma durumlarının var olduğu ifade edince, Hz. Peygamber (s.a.s) “*Eğer onlardan başka kap bulursanız bulduklarınızla yiyiniz ve içiniz. Fakat başka kap bulamaz ve kullanmak zorunda kalırsanız onları su ile yıkayıp kullanınız*”⁶² buyurmuştur. Bir diğer hadiste; Amr bin Âs, soğuk bir gecede ihtilam olduğunda “*kendinizi öldürmeyin*”⁶³ âyetine isnâden teyemmümle gusül alıp cemaate bu şekilde namaz kıldırıldığını Hz. Peygamber’e (s.a.s) anlattığında, Allah Rasûl’ü (s.a.s) hiçbir şey dememiş, gülmek suretiyle bu davranışa onaylamıştır.⁶⁴ İslâm’ın ilk yıllarına özgü olarak müslümanların müşrikler ile alışveriş yapmasını yasaklayan⁶⁵ Hz. Peygamber (s.a.s) ancak ehl-i İslâm’dan biri bulunmadığında ve müşrik kişinin işinde mahir olması gibi zarûret halinde müşrik veya kâfir birine ücretle iş yaptırmaya müsaade etmiştir. Hicret esnasında Hz. Peygamber (s.a.s) ve Hz. Ebûbekir’in (r. anh)

⁶⁰ Ali Bakkal, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan*, (Şanlıurfa; 2001), 107; Recep Cici, *Kolaylık Prensibinin Hukûkî Hayata Yansıma Biçimleri: Hanefî Mezhebi Örneği*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Bursa; 2005), C.14, S.72.

⁶¹ Wensinck, *el-Mu’cem ’ül-Müfehres li elfâzi ’l-Hadisi ’n-Nebevî*, C.3, S. 498.

⁶² Ebû Dâvud, Süleyman bin el-Eşas es-Sicistânî, *Sünen*, tahk. Şuayb el-Arnâvût vd., 1. bs. (Beyrut: Dâr Risâletü’l-Âlemiyye 2009) C.5, “Et’ime”, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tahk. Şuayb el-Arnâvût vd., 1. bs. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 2001), C.2, 184.

⁶³ En-Nisâ 4/29.

⁶⁴ Buhârî, “Teyemmüm”, 7; Ebû Dâvud, “Tahâre”, 126.

⁶⁵ Ebû Dâvud, “Büyu”, 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.1, S. 126.

Abd b. Adiyogulları olarak bilinen Diloğullarından Abdullah b. Uraykit'ı yol kılavuzluğu için kiralaması buna örnek verilmektedir.⁶⁶

Zarûret ile meşakkat arasındaki ilişki aynı zarar gibi umum husus mutlaktır. Yani tam girişimlilik söz konusudur. Dolayısıyla her zarûret meşakkattir. Ama meşakkat zarûret değildir.⁶⁷

2.2.4. Hâcet

Havc kökünden türeyen, sözlükte “luzüm, gereklilik, muhtaçlık, ihtiyaç⁶⁸, sevdiği halde ondan yoksun olmak⁶⁹” anlamlarına gelen hâcet kelimesi kavram olarak “*Karşılanmaması halinde insanın zorluk ve sıkıntıya düşmesine yol açan gereksinimler*”⁷⁰ olarak tanımlanmaktadır.

Usûlcüler hâceti, zarûret ile tahsiniyyât arasında bir derecede görmektedir.⁷¹ Fukahânın çoğunluğu hâceti, zarûreti kapsayan, zarûretten daha genel bir anlamda kullanmakta ve hâcetin zarûretten daha aşağı derecede olduğunu ifade etmektedir.⁷²

İmâmü'l-Harameyn Cüveynî (ö. 478/1085) hâcetin hukukî değerini açıklarken “insanın yaşamını sürdürebilmesi için zorluğa ve sıkıntıya düşürülmemesi” gerekli olduğunu söylemiş, arzu ve iştahının gerektirdiği keyfi ihtiyaçların hâcet olmadığını belirtmiştir. O, ruhsatlar açısından hâcetin *ferdî* ve *ictimâî* olmak üzere iki yönlü olduğunu vurgulamış, toplumsal ihtiyacın ferdî zarûret seviyesinde olduğunu ifade etmiştir.⁷³

⁶⁶ Buhârî, “İcâre”, 3; Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *et-Tecrîdü's-şarîh li-ehâdîsi'l-Câmi'i's-şahîh*, tahk. İbrahim Bereket, 10 bs. (Beirut; Dâru'n-Nefâis, 2020), C. 2, S. 358.

⁶⁷ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 31.

⁶⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, S. 185; Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri*, S. 165.

⁶⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, S. 263.

⁷⁰ Rahmi Yaran, İhtiyaç, *DİA*, C. 21, S. 573.

⁷¹ Gazzâlî, *Mustasfa min ilmi'l-usûl*, C. 1, S. 289.

⁷² Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, C. 16, S. 246.

⁷³ İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-Giyâsi - Giyâsü'l-Ümem fî İltiyâsi'z-Zulem*, tahk. Dr. Abdülazîm ed-Dîb, 2. bs. (Katar: Mektebâtü'l-Kübrâ, 1401 h.), S. 480-483.

Genel ihtiyacın giderilmesini elzem gören fukaha, onu bireysel zarûret seviyesinde kabul etmiş, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’de “*Hâcet umûmî olsun husûsî olsun zarûret menzilesine tenzil olunur*”.⁷⁴ şeklinde küllî kâide olarak belirlenmiştir.⁷⁵

Kur’ân’da hâcet (حاجة) kelimesi iki (2) âyet-i kerîmede asıl anlamında (ihtiyaç manasında),⁷⁶ bir âyet-i kerîmede ise *gönüldeki istek*⁷⁷ anlamında kullanılmaktadır.

Sünnette hâcet (حاجة) kelimesi yüzlerce rivayette yer almaktadır.⁷⁸ Hâcet kelimesi hadis-i şeriflerde genel sözlük anlamında yani *ihtiyaç, gereklilik*⁷⁹ anlamlarında kullanılmıştır. Rivayetlerde sözlük anlamının dışında *def-i hâcet*⁸⁰ (tuvalet ihtiyacı), *kişisel ihtiyaç*⁸¹; *para kazanma gerekliliği*,⁸² *evlenme teklifi yapma*;⁸³ *fetva sormak isteği*⁸⁴; *açlık, susuzluk ve sıkıntı*;⁸⁵ *aile fertleri ile görüşme durumu*;⁸⁶

⁷⁴ Heyet, *Mecelle*, 32. md.

⁷⁵ Suyûtî, *el- Eşbâh ve ’n-nezâir*, 97-98; İbn Nüceym, *el- Eşbâh ve ’n-nezâir*, 91-92.

⁷⁶ Yûsuf 12/68; el-Haşr 59/9.

⁷⁷ el-Mü’min 40/80.

⁷⁸ Wensinck, *el-Mu’cemü ’l-müfehres li elfâzi ’l-hadîsi ’n-Nebevî*, C.1, S. 564 - 565.

⁷⁹ Buhârî, “Savm”, 8; “Ezan”, 42, 27; Ebû Dâvûd, “Salât”, 19, 201, 234; “Nikah”, 1, 12; “Talâk”, 43; “Libas” 7; “Cihâd”, 11; Müslim, “Hayz”, 127; “Eymân”, 23; İbn-i Mâce, “Sıyâm”, 21; “Zekât”, 19; “Sadakât”, 19; “Edep”, 8.

⁸⁰ Buhârî, “Salât”, 7, 105, 127; “Libâs” 10; Tirmizî, “Tahâret”, 7, 10, 13, 16; Müslim “Müsâfirîn”, 181; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 16, 112; İbn-i Mâce, “Tahâret”, 21, 22, 23, 39, 84, 105; “Lukata”, 3.

⁸¹ Buhârî, “Fitne”, 18; Tirmizî, “Vitir”, 17; “Edep”, 10.

⁸² İbn-i Mâce, “Ticârât”, 10.

⁸³ İbn-i Mâce, “Nikah”, 57.

⁸⁴ Müslim, “Liân”, 4;

⁸⁵ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 128, 140.

⁸⁶ Buhârî, “İtikâf”, 8.

evliliğin ve cinsel hayata ihtiyaç duyma,⁸⁷ kaderin tecellisi⁸⁸ gibi anlamlara gelmektedir.

Hâcet, meşakkatin varsayım konumudur. Dolayısıyla ihtiyaçlar karşılanmadığında meşakkatin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ayrıca hâcet zarardan sonra meşakkatin en şiddetli çeşididir. Hâcet ile meşakkat arasındaki ilişki umum husus mutlak kabilindedir. Dolayısıyla her hâcet meşakkattir, her meşakkat hâcet değildir.⁸⁹

2.2.5. Ruhsat

Ruhsat sözlükte “suhûlet/kolaylık⁹⁰, kolaylık gösterme, izin, müsaade⁹¹” anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı hakkında Pezdevî (ö. 482/1089)⁹², Cürcânî (ö. 816/1413)⁹³, Şâfi fakihlerden Âmidî (ö. 631/1233)⁹⁴ ve Gazzâlî (ö. 505/1111)⁹⁵ vb. usûlcüler birbirine benzer birtakım tanımlamalarda bulunmuşlardır. Hukuk kavramı olarak ruhsat; “Şer‘an geçerli mazeretlere binaen normal durumlara ait aslî hükmün (azîmet) gereğine uymamayı meşrû hale getiren, kolaylaştırma esasına dayalı geçici hükmü”⁹⁶ ifade edilmektedir.

⁸⁷ Buhârî, “Nikâh”, 32.

⁸⁸ İbn-i Mâce, “Zühd”, 31.

⁸⁹ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, S. 28.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 6, S. 620.

⁹¹ Sa'dî Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, 2. bs. (Dımeşk; Dâru'l-Fıkr 1988), S. 146; Kal'acî – Kuneybî, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, S. 221; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 483.

⁹² Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-Usûl (Usûlü'l-Pezdevî)*, (Şerhi Keşfü'l-Esrâr ile 1-4, (İstanbul; Dersaadet, 1308), C. 2, S. 299.

⁹³ Cürcânî, *Mu'cemu't-Târîfât*, 95.

⁹⁴ Muhammed b. Ali el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûlu'l-ahkâm*, 1. bs. (Riyad; Dâru's-Sameyî' 2003), C.1, S. 176.

⁹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî ilmi'l-usûl*, tahk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi, 1. bs. (Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1993), C. 1, S. 78.

⁹⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *DİA*, C. 35, S. 207-210.

Meşhur Hanefî hukukçulardan Serahsî (ö. 483/1090) ruhsatı; “Kulların özrüne dayanan, haram kılan delilin varlığıyla beraber özürleri mübah kılan hükümdür” ifadeleriyle tanımlamıştır.⁹⁷

Malikî fakih Karâfî (ö. 684/1285); “Şer’an yasak olan fiilin yapılmasının caizliği”⁹⁸, İmam Şatibî ise (ö. 790/1388); “Yasağı gerektiren külli hükümden istisna olarak, ihtiyaç hallerine mahsus, meşakkat meydana getirecek bir özürden dolayı meşruiyetinin caiz görülmesi”⁹⁹ şeklinde ruhsatı tanımlamaktadır.

Son dönem hukukçulardan Ö. Nasuhi Bilmen (ö. 1971) ruhsatı; “Kulların özürlerine mebni kendilerine bir sühulet ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşru kılınan şeydir”¹⁰⁰ şeklinde ifade ederken; Abdülvehhab Hallâf (ö. 1956) “Ruhsat; tahfifî gerektiren hallerde mükellef üzerine hafiflik olsun diye Allah Teâlâ’nın meşru kıldığı hükümlerdir”¹⁰¹; Abdülkerim Zeydan (ö. 2014) daha basit ve kapsamlı bir ifadeyle “Şârînin zarûret halinde mükelleften zorluğu kaldırmak için hafifliği meşru kılmasıdır”¹⁰² ifadeleriyle ruhsatı tanımlamışlardır.

Hanefî âlimler genellikle ruhsatı hükmü açısından değerlendirir ve *terfîyye* ve *ıskât* olmak üzere ikiye ayırır.¹⁰³ Hanefî usûlcülerden İmam Serahsî (ö. 483/1090) ise ruhsatı *hakikî* ve *mecâzî* olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹⁰⁴ Ancak son dönem âlimler bu ayrımı da dikkate almak suretiyle ruhsatın çeşitlerini şu şekilde sıralamışlardır;

⁹⁷ Ebûbekir es-Serahsî, *el-Usûl*, 92.

⁹⁸ Şehâbeddin el-Karâfî, *ez-Zehîra*, tahk. Saîd A’râb-Muhammed Bû Hubze - Muhammed Haccî, 1. bs. (Beyrut; Dâru’l-Garbi’l-İslâmî 1994), C. 1, S. 71.

⁹⁹ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 282.

¹⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, (İstanbul; Bilmen Yayınevi 1976), C. 1, S. 134.

¹⁰¹ Abdülvehhab Hallâf, *İlmi usûlu’l-fikh*, 1. bs. (Kâhire; Dâru’l-Hadis 2003), 142.

¹⁰² Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fî usûli’l-fikh*, 1. bs. (Beyrut; Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn 2014), 46.

¹⁰³ Hallaf, *İlmi usûlü’l-Fikh*, 183-84.

¹⁰⁴ Serahsî, *el-Usûl*, 93-94.

a. İhtiyaç yahut zarûret halinde yasak olanların/haramların mubah olmasıdır. Kalbi iman ile dolu olan kişinin kelime-i küfrü söylemeye zorlandığında kelime-i küfrü söylemesi mubah kılınmıştır. Çünkü Allah Teâlâ “*Kalbi imanda karar kıldığı halde kelime-i küfrü söylemeye zorlanan kişi müstesna...*”¹⁰⁵ buyurmuştur.

b. Vacibin terkini mubah kılan ruhsattır. Vacibin edası esnasında mükellefe meşakkat çıkaracak özrün bulunması sebebiyle olur. Ramazan ayında hasta olan kişinin orucunu bozması mubah kılınmıştır. Nitekim Allah Teâlâ “*Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder.*”¹⁰⁶ buyurmuştur.

c. Aslında yasak olan, insanların ihtiyaçları gereği caiz görülen uygulamalardır. Selem akdi gibi sıhhat şartları gerçekleşmeyen istisnaî akitlerin bazılarının meşru olmasıdır. Hz. Peygamber (s.a.s) insanın yanında bulunmayan malı satmasını nehy etmiş, selem akdinin¹⁰⁷ yapılmasına ise izin vermiştir.¹⁰⁸

d. Allah Teâlâ'nın bize ve bizden önceki ümmetlere zor geldiğinden neshedilen hükümlerdir. Zekatta malın dörtte birini verme teklifinin kaldırılması gibi. “*Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme.*”¹⁰⁹ âyeti bu konuya işaret etmektedir.¹¹⁰

Ruhsat kelimesi Kur'an'da ve hadis-i şeriflerde hem sözlük hem de ıstılah anlamında birçok yerde kullanılmaktadır.¹¹¹ Genel itibariyle naslarda zorluğu ve meşakkati giderip kolaylaştırma anlamında¹¹² kullanılmıştır. Ayrıca zorda kalan

¹⁰⁵ En-Nahl 16/106.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/184.

¹⁰⁷ Selem: Nitelikleri belirlenen vadeli malın peşin bedelle satılmasıdır.

¹⁰⁸ Cemâlüddîn Zeylâî, *Nasbü'r-râye*, tahk. Muhammed Avvâme, 1. bs. (Beyrut; Dâru'l-Kubbe li's-Sekafeti'l-İslâmiyye 1997), C. 4, S. 50.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/286.

¹¹⁰ Hallaf, *İlmi usûlü'l-fıkh*, 183; Zeydan, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*, 47-49.

¹¹¹ Wensinck, *el-Mu'cem*, “rħş” md. C. 2, S. 241.

¹¹² el-Bakara 2/185; el-İnşirâh 94/5-6; Buhârî, “İmân”, 29; Nesâî, “İmân”, 28.

kişinin belirli ölçüler olması şartıyla haram olan yiyeceklerden yiyebileceği;¹¹³ ağır baskı ve işkence altında söz ve fiillerden sorumlu olmayacağı hatta küfür kelimesini telaffuz edebileceği¹¹⁴ belirtilmiştir.

Ruhsat ile meşakkat arasındaki ilişki sebep müsebbip ilişkisi olup meşakkat sebep ruhsat müsebbiptir. Yahut meşakkatin neticelerinden biridir.¹¹⁵

2.2.6. Teysîr/Kolaylaştırma

Sözlükte y-s-r kökünden türeyen, tefil kalıbında kullanılan teysîr kelimesi “kolaylık, kolaylaştırma, yumuşaklık, zenginlik, verimli olma, az olma, hazırlayıp uyarılma”¹¹⁶ anlamında kullanılır. Teysîr kelimesinin tanımlaması yapılırken zorluğun zıddı ve aksi şeklinde de ifade edilmektedir. Ayrıca “deve, koyun ve keçilerin kolaylıkla doğum yapması, süt ve nesillerinin bol olması;¹¹⁷ bedene ağırlık vermeyen, nefsi zorlamayan iş”¹¹⁸ anlamlarına da gelmektedir. İstilah anlamı sözlük anlamı ile aynıdır.

Tabiîn döneminin büyük hukukçularından İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714) “Kişinin iki iş arasında kararsız kaldığında kolay olanını tercih etmesi Allah’a sevimli olandır”.¹¹⁹ buyurması; yine tabiîn âlimlerinden Şa’bî’nin (ö. 104/722) “İki iş arasında ihtilaf ettiğinde onların en kolayına bak. Zira bu doğruya daha yakındır. Elbette Allah

¹¹³ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; el-En’âm 6/119, 145; Dârimî, “Muḩaddime”, 56, “Edâhî”, 24.

¹¹⁴ en-Nahl 16/106; İbn Mâce, “Ṭalâk”, 16.

¹¹⁵ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 32.

¹¹⁶ Heyet, *el-Mevsûa el-fıkhıyye*, C. 14, S. 211; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 579. Ebû Ceyb, *el-Kâmûsü’l-fıkhî*, 486. Kal’acî – Kuneybî, *Mu’cemu luğati’l-fukahâ*, 514.

¹¹⁷ Ülfet Görgülü, *İslam Kolaylık Dinidir*, 2. bs. (Ankara; TDV Yayınları 2017), 19.

¹¹⁸ Muhammed Cemâlüddin el-Kâsimî, *Mehâsinü’t-te’vîl*, tahk. M. Fuad Abdülbâkî, 1. bs. (Beirut: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabıyye 1957), C. 3, S. 427.

¹¹⁹ Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *el-Âsâr*, tahk. Ebu’l-Vefâ, (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye t.siz), S.196. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, tahk. Ebu’l-Vefâ el-Efgânî, 3. bs. (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 1993), C. 1, S. 465.

bu ümmet için kolay olanı ister, zor olanı asla istemez”¹²⁰ buyurması teysîrin/kolaylığın İslâm dininin temel özelliklerinden biridir.

Teysîr ilkesi, İslâm Hukukunda hükümlerin en kolayı ile cevaz vermeyi hedeflemektedir. Dinin amelî hükümlerinde aslî ve tahfîfi¹²¹ olmak üzere iki kolaylıktan bahsedilir.

a. Aslî kolaylık; Kendisinde zorluğun bulunmadığı hükümlerin aslında bulunan kolaylıktır. Şatibî (ö. 790/1388) konu ile ilgili “Şâri’ meşakkat ve sıkıntıyı teklif etmez.”¹²² demiştir. Bu durum naslarda açıkça yer almış, kişinin ancak gücünün yettiğiyle sorumlu tutulduğu ifade edilmiştir.¹²³

b. Tahfîfi kolaylık; Mükelleflerin özel durumları dikkate alınarak hükümlerdeki ağırlığın hafifletilmesi ve kaldırılmasını ifade eden kolaylıktır. Bu kolaylık hastalık, unutkanlık, yolculuk vb. özel durumlar nedeniyle gerçekleşmektedir. Hasta ve yolcu olan kişinin oruç tutmakla sorumlu olmaması,¹²⁴ su bulamadığında abdest yerine teyemmüm alabileceği;¹²⁵ yolculuk esnasında kişinin namazları kısaltabileceği¹²⁶ ve hasta olanın namazını oturarak, buna imkan bulamazsa yanı üzere yatarak namazını kılabilmesi¹²⁷ bu çeşit kolaylığa birer örnektir.

¹²⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-a'zîm*, tahk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. bs. (Riyad; Mektebe Nizâr Mustafa el-Bâz 1995), C. 1, S. 312; Vehbe Zuhaylî, *Mevsûatü'l-fikhu'l-İslâmî ve'l-kazâyâ el-muâsıra*, 3. bs. (Dimeşk; Dâru'l-Fikr 2012), C.1, S. 91.

¹²¹ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, C. 14, S. 218.

¹²² Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 190.

¹²³ El-Bakara 2/233, 286; el-A'râf 7/42; el-En'âm 6/152.

¹²⁴ el-Bakara 2/185.

¹²⁵ en-Nisa 4/43.

¹²⁶ en-Nisa 4/101.

¹²⁷ Buhârî, “Taksîri's-Salât” 19.

Kur’ân’da teysîr kelimesi bizzat bulunmamakta ancak kökü olan y-s-r ve türevleri yirmi bir (21) ayette geçmektedir. Bu ayetlerin hepsinde sözlük anlamları olan *kolaylık*, *kolaylaştırma* ve *zenginlik* manalarında kullanıldığı görülmektedir.¹²⁸

Hadîs-i şeriflerde teysîr kavramı aynı Kur’ân’da olduğu gibi birçok hadiste yer almaktadır.¹²⁹ Hz. Peygamber (s.a.s) Yemen’e görevlendirdiği Muâz b. Cebel (r. anh) ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye (r. anh) “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Sevdiniz, nefret ettirmeyiniz. Uyum içinde olunuz, ayrılığa düşmeyiniz”.¹³⁰ şeklinde tavsiyede bulunarak ashabını daima kolaylığı teşvik etmiştir. Mescide bevl eden birini görünce, tepki veren ashabına “Kuşkusuz siz, zorluk çıkarmak için değil, kolaylık göstermek için gönderildiniz”.¹³¹ ikazında bulunmuş; Allah’a en sevgili dinin kolaylık ve müsamaha üzerine tesis edilmiş olan haniflik dini olduğunu ifade buyurmuştur.¹³² Hz. Âişe (r.anha) iki iş arasında tercih yapmak durumunda kaldığında, Peygamberimizin günah olmadığı müddetçe kolay olanı tercih ettiğini ifade etmiştir.¹³³ Bu gerçeği Allah Resûlü (s.a.s) “*Ben kolay olan Hanîflik dini üzere gönderildim.*”¹³⁴ buyurarak ortaya koymuştur.

Meşakkat ile teysîr arasındaki alaka sebep sonuç ilişkisi olup, meşakkat sebep teysîr/kolaylaştırma sonuçtur.

¹²⁸ el-Bakara 2/185, 196, 280; et-Talak 65/7; el-Kehf 18/88; ez-Zâriyât 51/3; el-Müzzemmil 73/20; el-Kâmer 54/17; el-Meryem 19/97; el-Leyl 92/7, 10; Âli İmrân 3/21; el-İsrâ’ 17/28; el-Ahzâb 30/14, 33; el-Hac 22/70;

¹²⁹ Wensinck, *el-Mu’cem ’ül-müfehres li elfâzi ’l-hadîsi ’n-nebevî*, C. 7, S. 364-370.

¹³⁰ Buhârî, “Cihâd” 164; “Edep” 80; “Meğâzi” 60; Müslim, “Cihâd” 6, 7; Ebû Dâvud, “Edep” 17.

¹³¹ Buhârî, “Edep” 80; Müslim, “Tahâret” 98-100; Tirmizî, “Tahâret” 112; Ebû Dâvud, “Tahâret” 136; İbn Mâce, “Tahâret” 78.

¹³² Buhârî, “İmân” 29:

¹³³ Buhârî, “Edep” 80; Müslim, “Fedâil” 77-78; Ebû Dâvud, “Edep” 4;

¹³⁴ Buhârî, “İmân” 29.

2.3. Kur'an'da Meşakkat

Kur'ân'da meşakkat kavramı bizâtihi yer almamakta, ancak kök itibariyle ş-k-k kökünden türeyen kelimeler birçok âyette farklı kalıplarla yer almaktadır. Bu âyetlerin biri hariç diğerleri kavram anlamının dışında kullanılmış, sözlük anlamında genel itibariyle temel, mecaz veya yan anlamlarında kullanılmıştır. Ş-k-k kökünden müştak olan kelimeler, âyetler de farklı anlamlarda; yerin,¹³⁵ ayın,¹³⁶ ve göğün¹³⁷ yarılması; anlaşmazlık/ayrılık,¹³⁸ hak ve hakikatten uzak olma,¹³⁹ karı-kocanın arasının açılması,¹⁴⁰ kafirlerin içinde bulunduğu aykırılık,¹⁴¹ kavmin peygamberine karşı gelmesi,¹⁴² taşın parçalanıp içinden suyun fışkırması,¹⁴³ şeytana aldanan insanın zorluk ve sıkıntı çekeceği,¹⁴⁴ Kur'ân'ın sıkıntı vermek için indirilmediği,¹⁴⁵ aşılacak zorlu mesafe¹⁴⁶ anlamlarında kullanılmaktadır.

Meşakkat kelimesi bir âyet-i kerîmede kavram anlamıyla aynı manada yer almıştır. Burada Allah Teâlâ insanların hizmeti için yaratılan hayvanlara vurgu yapmış, insanların ulaşmakta ve yüklerini ulaştırmakta zorlandıkları mekanlara bu hayvanlar aracılığıyla ulaşabildiklerini insanlara hatırlatmaktadır. Rabbimiz (لَمْ تَكُونُوا)

¹³⁵ el-Abese 80/27; el-Kâf 50/44.

¹³⁶ el-Kamer 54/1.

¹³⁷ er-Rahman 55/37; el-Hakka 69/16; el-İnşikâk 84/1.

¹³⁸ el-Bakara 2/137.

¹³⁹ el-Bakara 2/176; el-Hac 22/53; Fussilet 41/52;

¹⁴⁰ en-Nisâ 4/35.

¹⁴¹ Sâd 38/2.

¹⁴² Hûd 11/58.

¹⁴³ el-Bakara 2/74.

¹⁴⁴ el-Tâhâ 20/17.

¹⁴⁵ el-Tâhâ 20/2.

¹⁴⁶ et-Tevbe 9/42

(بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ)¹⁴⁷ âyetinde “şikk” (شِقِّ) kelimesini meşakkat kavramıyla aynı anlamda kullanmıştır.

Allah Teâlâ bir âyet-i kerimede; insanlar hakkında zorluğu murad etmediğini aksine kolaylığı dilediğini,¹⁴⁸ bir diğer âyet de ise; insanoğlunun zayıf bir varlık olduğunu, bundan dolayı kendisinin insanoğluna yüklediği hükümleri ve sorumlulukları hafiflettiğini¹⁴⁹ ifade etmiştir. Bu âyetler de Şâri‘ tarafından meşakkatin maksud olmadığı, aksine bertaraf edilmek istendiğini göstermektedir.

Meşakkat kavramı, Kur’ân’da yukarıdaki anlamlarının haricinde farklı lafızlarla da ifade edilmiştir. Mezkûr âyetlerde meşakkat manası harac,¹⁵⁰ usr,¹⁵¹ isr,¹⁵² gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Bu kelimelerle ilgili âyetlerin bir kısmına yukarıda “Meşakkat ile İlgili Kavramlar” başlığı altında detaylı açıklama yapılarak yer verilmektedir.

2.4. Hadis’de Meşakkat

Meşakkat kelimesinin ve kavramının Kur’ân-ı Kerim’e nazaran hadîs-i şeriflerde daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Yer aldığı hadislerde genelde sözlük anlamında kullanılan meşakkat kelimesi, terim anlamında da kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Meşakkat kavramının ve ş-k-k kökünden türeyen kelimelerin hadislerde kullanımına genel olarak baktığımızda önümüze çıkan, dikkatleri üzerine toplayan nokta şu ki; İslâm dini genel yapısı itibariyle mensuplarına zorluk ve sıkıntı yükleyen, onları sarp yokuşlarda yoran bir din değildir. Aksine meşakkati kaldırma özelliği ile dikkat çekmektedir. Dinimizin temel kaynakları olan Kur’ân ve sünnet-i seniyyede bulunan hükümler her ne kadar bir takım meşakkat ve sıkıntılar barındırsa da bunlar insanların gücünün üstünde, takat getiremeyecekleri hükümler ve sorumluluklar

¹⁴⁷ en-Nahl 16/7.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/185.

¹⁴⁹ en-Nisa 4/28.

¹⁵⁰ el-Hac 22/78, vd.

¹⁵¹ el-Bakara 2/185.

¹⁵² el-Bakara 2/286.

değildir. Nitekim Allah Teâlâ kullarına güçlerinin üzerinde yük yüklemeyeceğini ifade etmiş,¹⁵³ Hz. Peygamber (s.a.s) ise “*Ben kolaylaştırılmış Hanıflık ile gönderildim*”.¹⁵⁴, “*Din kolaylıktır...*”¹⁵⁵ vb. ifadeleriyle dinin takat üstü meşakkatleri barındırmadığını, aksine mükelleflerin dini rahatlıkla yaşayabilecekleri şekilde kolaylığın sağlandığının somut göstergeleridir. Hz. Peygamber’in (s.a.s) iki problemlili, sıkıntılı konu arasında kaldığında yasak olmadıkça en kolay olanını tercih etmesi¹⁵⁶ peygamberi tavrın zorluğu kaldırmak yönünde olduğunun en önemli göstergesi ve örneğidir.

2.4.1. Meşakkat Kelimesi ile İlgili Hadisler

Hadislerde meşakkat kelimesi, biri Ebû Dâvûd’un (ö. 275/889) *Sünen*’inde, dördü Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’inde; kavram olarak ise bir tane Taberânî’nin (ö. 360/971) *el-Mu’cemu’l-evsât*’ında olmak üzere 6 rivayette yer almaktadır. Müsned’de yer alan üç rivayet birbirinin benzeridir. Bu rivayetlerde sözlük anlamında maddi meşakkat, sıkıntı ve zorluk anlamlarında kullanılmıştır.¹⁵⁷ Dördüncü rivayet olan Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde ve Ahmed b. Hanbel’in Müsned’deki rivayette; Rasûlullah (s.a.s)’in huzuruna yargılanmak üzere sarhoş bir şahıs getirilmiş, Nebî (s.a.s) içki haddinin uygulanmasını emretmiştir. Müslüman bir kişinin içki içip sarhoş olmasının Hz. Peygamber’e (s.a.s) ağır geldiği, manevi bir sıkıntı verdiği bildirilmektedir.¹⁵⁸ Ebû Dâvûd’un bu rivayetinde meşakkat kelimesi maddi meşakkati değil manevi meşakkat ve sıkıntıyı ifade etmektedir.

Taberânî’nin rivayetinde; Hz. Peygamber (s.a.s) “*Hasta olan kişi namazını ayakta, ayakta durmak zor (meşakkatli) gelirse oturarak, oturmak zor (meşakkatli)*

¹⁵³ el-Bakara 2/286; et-Talak 65/7.

¹⁵⁴ Müsned, 5, 266; 6, 116, 233.

¹⁵⁵ Buhârî, “İmân”, 29.

¹⁵⁶ Buhârî, “Edep” 80; Müslim, “Fedâil” 77-78; Ebû Dâvud, “Edep” 4;

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3, 346; 2, 483, 283.

¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4, 8.

olursa, başıyla îmâ ederek kılar, îmâda meşakkatli olursa tesbih eder".¹⁵⁹ buyurmuş, mükellefe meşakkatli gelen ibadetlerde meşakkatin hafifletmiştir.

Rasûlullah (s.a.s) rüzgârlı ve şiddetli soğuk bir gece müezzine "Herkesin namazını evlerinde kılmasını" ilân etmesini emretmiştir. Ulemâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s) bu emrin insanları meşakkat vermemek, hafifletmek maksadıyla olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁰

2.4.2. "ş-k-k" Kök ve Türevleri ile İlgili Hadisler

Hadislerde ş-k-k kökünden ve türevlerinden birçok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerden bir kısmını, konumuzla ilgili olanları uzaktan yakına doğru irdeleyeceğiz.

a. Bir çocuğun velayeti hakkında anlaşmazlığa düşen iki kadın hakemlik konusunda önce Hz. Dâvûd'a (a.s.) gelir. Hz. Dâvûd (a.s.) çocuğun büyük kadına ait olduğuna hükmedince kadınlar bu sefer Hz. Süleyman'a (a.s) başvurmuş, Hz. Süleyman (a.s.) onların çocuğa karşı merhametini sınamak maksadıyla, "Bir bıçak getirin de bu iki kadın için çocuğu ikiye böleyim/ayırayım, böylelikle anlaşmazlık çözülsün" buyurmuştur. Küçük kadın; "Bunu yapma çocuk büyük kadının olsun!" diye hakkından feragat edince, Hz. Süleyman (a.s.) çocuğun küçük kadının olduğu hakkında hüküm vermiştir.¹⁶¹ Hz. Süleyman (a.s.) burada ikiye ayırmayı/bölmeyi ifade eden kelimeyi ş-k-k kökünden gelen bir kelimeyle (أشقه) ifade etmiştir.

b. Emevî Halîfelerinden Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) Hz. Peygamber'in (s.a.s) havz-ı kevseri ile ilgili rivayeti öğrenmek için Ebû Sellâm el-Hubşî'yi huzuruna çağırtmıştır. Yolculuğunu uzun süre katır üzerinde gerçekleştiren el-Hubşî, halifenin huzuruna ulaştığında sıkıntılı bir yolculuktan geldiğini hisseden Halîfe; "Sana sıkıntı vermek istemedim"¹⁶² diyerek maksadının eziyet etmek olmadığını açıklamıştır. İlgili

¹⁵⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsât*, tahk. Tarık b. İvazullah – Abdülmuhsin b. İbrahim, (Dârü'l-Harameyn; Kâhire 1995), C. 4, S. 210, No: 3995.

¹⁶⁰ İmâm Şâfiî, *Müsned*, tas. Yusuf Ali ez-Zevâvî – İzzet el-Attâr el-Hüseynî, (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1951), C. 1, S. 63, No. 185.

¹⁶¹ Buhârî, "Enbiyâ", 40; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8480.

¹⁶² İbn Mâce, "Zühd", 36.

rivayette Ömer b. Abdülaziz sıkıntı vermek istemediğini açıklarken bizatihi meşakkat kelimesini kullanmıştır.¹⁶³

c. Yarışlarda her zaman birinci gelen Rasûlullah (s.a.s)'in el-Adbâ isimli devesi, yarışta bir bedevînin devesine yenilince, bu durum ashâb-ı kirâma çok ağır gelmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) “Dünya’da yükselen her şeyin alçalması Allah’ın kanunudur.” buyurmuştur.¹⁶⁴ Bu rivayette ağır gelme deyimini ş-k-k kökünden türeyen bir kelime ile (شَقَّ) ifade edilmiştir.

d. Rasûlullah (s.a.s) askerî harekât esnasında ordunun durumunu dikkate almış, askerlerine sıkıntı verecek sorumluluklar yüklememiştir. Mekke’nin fethine giden orduda oruçlu kişiler vardı. Rasûlullah (s.a.s) orucun askerlere zorluk verdiğini hissettiğinde -vakit ikindiden sonra olmasına rağmen- hem kendi orucunu açmış hem de askerlerin oruçlarını açmalarına müsaade etmiştir. Hatta mevcut pozisyonlarda oruçlarını açmayanları âsî olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s) gerçekleşen her seriyyeye¹⁶⁶ şehâdet arzusuyla katılma isteği içerisinde olmasına rağmen, bu tutumunun ashâb-ı kirâma zorluk/sıkıntı çıkarır endişesiyle katılmaktan geri durmuştur.¹⁶⁷ Her iki rivayette de sıkıntı ve zorluk kelimeleri ş-k-k kökünden kelimeler ile ifade edilmiştir.

e. Irak ahali hac ibadeti münasebetiyle ihrama girmek için harem bölgesine girerken Karn bölgesinin kendileri için meşakkatli olduğunu ifade etmiş,¹⁶⁸ Zatü Irk’ın kendilerine daha rahat olduğunu söylemişlerdir. Irak ehli bunu ifade ederken ş-k-k kökünden gelen bir kelime (شَقَّ) kullanmışlardır.

¹⁶³ مَا أَرَدْتُ الْمَشَقَّةَ عَلَيْكَ

¹⁶⁴ Ebû Dâvûd, Edep, 8.

¹⁶⁵ Müslim, “Sıyâm”, 5; Tirmizî, “Savm”, 18; Nesaî, “Sıyâm”, 49.

¹⁶⁶ Seriyeye: Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat tüm detaylarını kendisinin belirlediği ve organize ettiği, ancak kendisinin katılmadığı, küçük askeri birliklerin gerçekleştirdiği operasyonlardır.

¹⁶⁷ Buhârî, “Cihad”, 26.

¹⁶⁸ Buhârî, “Hac”, 13.

f. Hz. Peygamber (s.a.s) vaaz, sohbet, ders ve ilim ortamlarında bulunan öğrenci ve cemaate sıkıntı ve bıkkınlık verilmemesi gerektiğini¹⁶⁹ vurgu yapmış, bu hususta “*Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin*”.¹⁷⁰ buyurmuştur.

g. Hz. Peygamber (s.a.s) ashabına namaz kıldırırken ağlayan bir bebeğin sesini duyunca namazı kısa tutmuş, Hz. Peygamberin bu hareketi karşısında ashâb-ı kiram şaşırılmış ve peygambere namazı kısa tutmasının nedenini sormuşlar, Hz. Peygamber (s.a.s) bu tutumunu namazı uzun tutarak ağlayan çocuğun annesine meşakkat vermek istemediğini ifade ederek gerekçelendirmiştir.¹⁷¹ Hz. Peygamber (s.a.s) burada ş-k-k kökünden gelen bir kelimeyle (أشق) bunu dile getirmiştir.

h. Ashabtan Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685) el-Ahvâz mevkiinde Hâricî Harûriyye fırkası ile savaşta iken bineğinin gemini tutarak namazını kılmış, devesi hareket etmeye başlayınca o da gayr-i ihtiyârî kible yönüne doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. Namaz esnasında bineğin gemini elinden bırakmadığını gören ve onu yaptığından dolayı eleştiren Hâricî’ye, “Ben Rasûllah (s.a.s) ile 7 yahut 8 gazvede buldum, onu hep kolaylaştıran olarak gördüm” demiştir. Bineğinin gemini tutmasını ise hayvanını başıboş bırakırsa kendisine meşakkat vereceği ile gerekçelendirmiştir.¹⁷² O, bunu ifade ederken ş-k-k kökünden türemiş bir kelimeyle (فیشق) bunu ifade etmiştir.

i. Hz. Peygamber (s.a.s) bir gece yatsı namazını ateme vaktine¹⁷³ kadar geciktirmiş, Abdullah b. Ömer (r. anh)’a “*Bu vakit yatsı namazının vaktidir. Eğer ümmetim üzerine meşakkat verecek olmasaydım yatsı namazını bu vakitte kılmalarını*

¹⁶⁹ Buhârî, “İlim”, 12.

¹⁷⁰ Buhârî, “İlim”, 12; Müslim, “İktisad fi’l-Mevî’za”, 82.

¹⁷¹ Buhârî, “Cemâ‘ ve’l-İmâme”, 36.

¹⁷² Buhârî, “Amel fis’-Salât”, 11.

¹⁷³ Ateme; Gecenin bir bölümü, Güneşin battıktan sonra beliren kızılığın kaybolmasıyla başlayan ve gecenin ilk üçte birinin bitimine kadar uzanan vakte denir. Bedevîlerin güneş batınca hayvanlarını barınaklarına yönlendirip, biraz dinlendirip, karanlık bastırınca da kaldırıp, sütlerini sağdıkları vakti “ateme” diye adlandırdılar. Yatsı namazının bu vakitte kılınması sebebiyle “ateme namazı” (salâtü’l-ateme) şeklinde isimlendirilmiştir. (Abdülaziz Bayındır, “Ateme”, *DİA*, C. 4, S. 52.)

emrederdim.”¹⁷⁴ buyurmuştur. Rasûlullah (s.a.s) başka bir hususta da aynı endişeyi taşımış, “*Ümmetime meşakkat verme korkusu olmasaydı, kesinlikle onlara her namazdan önce misvak kullanmayı emrederdim.*”¹⁷⁵ buyurmuştur. Her iki rivayette de Hz. Peygamber (s.a.s) meşakkat vermemeyi ifade ederken ş-k-k kökünden gelen bir kelimeyle (أشق) bunu dile getirmiştir.

Hadislerle meşakkatı irdelediğimiz bu bölümde başta Kütüb-i sitte, Ahmed b. Hanbel ve İmâm Şafî’nin *Müsned*’leri ve Taberânî’nin *Mu’cem*’i tarandığında meşakkat kelimesinin -ulaşabildiğimiz- otuz yedi rivayette yer aldığı görülmektedir. Bu rivayetlerde ilgili sözcük ş-k-k kökünden türeyerek fiil ve isim halleriyle yer almaktadır. Ayrıca ilgili kelimelerin meşakkatin hem sözlük hem de ıstılah anlamında kullanıldığı müşahede edilmiştir.

¹⁷⁴ Buhârî, “Temmennî”, 9; Müslim “Mesâcid”, 219, 220, 255, 226.

¹⁷⁵ Buhârî, “Temmennî”, 9; Müslim, “Tahâret”, 43; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 35, Nesâî, “Tahâret”, 6; İbn-i Mâce, “Tahâret” 7; Dârimî, “Vudû”, 18; Muvatta, “Temizlik”, 114.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM HUKUKUNDA MEŞAKKATİN DURUMU VE YERİ

3.1. Meşakkat'in Hukukî Durumu

İslâm hukukunda meşakkatin hukukî durumunu ve konumunu doğru tespit edebilmek için öncelikle onun yer aldığı mevkiî belirlemek gerekmektedir. Usûl alimleri meşakkati -ileride geleceği üzere- kitaplarının Makâsîd bölümünün bir parçası olan hâciyyât alanında değerlendirmiş, bazen bir hükmün kaldırılmasına, bazen de hafifletilmesine sebep göstermişlerdir. Konunun etraflıca anlaşılması usûl eserlerinde yer alan ve âlimlerin ictihadıyla¹⁷⁶ ortaya konan Makâsîd teorisinin dört temel başlığı olan Zarûriyyât, Hâciyyât, Tahsîniyyât ve Mükemmilât'ı¹⁷⁷ irdelemekle mümkün olacaktır. Her bir başlık *zarûret-i dîniyye* diye adlandırılan dinin, hayatın, aklın, neslin ve malın korunması unsurlarıyla ilişkisi ele alıp değerlendirilerek anlamak mümkün olacaktır. Meşakkat bazı kere hükümlerin hafifletilmesine bazı kere ise yükümlülüklerin kaldırılmasına sebep olmuştur. Biz de usûlcülerin yöntemini takip ederek önce Makâsîd teorisinin dört başlığını, bunun içerisinde de meşakkatin konumunu ve etkisini inceleyeceğiz.

3.1.1. Zarûriyyât

Zarûriyyât kelimesi, sözlükte 'zarûrî' (ضروري) sözcüğünün çoğulu olup, anlam bakımında mecbûrî, gerekli, zorunlu, kaçınılmaz,¹⁷⁸ "*ihtiyacın zorunlu kıldığı şey, insanın mecbur kaldığı, yapma veya yapmama hususunda seçme imkânına sahip olmadığı durum*"¹⁷⁹ anlamlarına gelmektedir.

¹⁷⁶ Şelebî, *Ta'lîlül'-ahkâm*, 265.

¹⁷⁷ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2. S. 37.

¹⁷⁸ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdu's-Şerîa*, 126.

¹⁷⁹ Ali Durusoy, "Zaruri" *DİA*, C. 44, S. 144.

Usûl terminolojisinde zarûriyyât kavramı farklı tanımlamalarla ifade edilmiştir. Gazzâlî (ö. 505/1111) bu kavramı ‘zarûret seviyesindeki maksat’¹⁸⁰ diye tanımlarken, hocası Cüveynî (ö. 478/1085) “Anlamı ve gayesi akılla idrak edilen hükümler olup bunlar kıyasta ‘asl’ı meydana getirir. Asıl’daki idrak edilebilir bu gerekçe ise hem toplumsal siyaset hem de genel yönetim maksadını da ortaya koyarak zârûrî bir şeye yönelmesidir”.¹⁸¹ şeklinde ifade etmiştir.

Şâtîbî (ö. 790/1388) ise geniş bir tanım ortaya koyarak, “Zarûriyyât; kendisi olmadan olmayan, dünya ve din işlerinin yürümesi ve devam etmesi kendilerine bağlı olan maddedir. Bu hususlar şayet olmazsa dünya işleri neticelenmez, toplumda kaos ve kargaşa çıkar, ölümler gerçekleşir. Aynı şekilde bu hususiyetlerin yokluğu ahiret hailahi yatının hüsrânına, cennet ve nimetlerine kavuşamamaya sebebiyet verir”.¹⁸² demektedir.

Tahir b. Âşûr ise diğerlerinden daha kapsamlı ve öz olarak “Zarûriyyât düzeyindeki maslahatlar, yerine getirilmeme ve çiğnenme durumunda var olan insicamın bozulacağı, toplumun ve bireyin zorunlu elde etmesi gerekli olan faydalardır”.¹⁸³ ifadeleriyle tanımlamaktadır.

Bu tanımlardan hareketle, zârûriyyât seviyesinde olan maslahatların bulunmaması durumunda toplumda ve bireyde fiziksel, psikolojik, sosyolojik, siyasi, ekonomik vb. birçok sıkıntının var olacağı dile anlaşılmaktadır. Çünkü bu seviyedeki maslahatları elde etmek bireyin ve toplumun sağlıklı ve düzenli bir şekilde hayat sürmesi için elzem nitelikteki maslahatlardır. Dolayısıyla toplumun ve bireyin bu düzeydeki maslahatları temin etmesini sağlanmalıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’de zarûriyyât kavramıyla alakalı pekçok âyet-i kerîme yer almaktadır. Ancak burada usûl alimlerinin zarûriyyâtı kapsamlı olarak içinde

¹⁸⁰ Gazzâlî, Ebû Hâmîd Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, (Mısır, Bulak 1322), C. 1, S. 286.

¹⁸¹ Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli’l-fikh*, thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb, 3. bs. (Katar, 1992), C.2, S. 602

¹⁸² Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 7.

¹⁸³ İbn Âşûr, *el-Makâsîdü’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, 79.

barındırdığını ifade ettikleri âyeti zikretmekle yetineceğiz.¹⁸⁴ Allah Teâlâ Mümteherine sûresinde “*Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir*”.¹⁸⁵ buyurmaktadır. Bu âyet-i celilede Şâri’ Teâlâ ashabın Hz. Peygamber’e (s.a.s) hangi konularda bey’at edeceklerini izah etmiştir. Bu konulara baktığımızda “*aklın korunması*” haricindeki zarûriyyâtın dört temel unsurunu görmekteyiz. Bunlar; Allah’a şirk koşturmakla *dinin korunması*, hırsızlık yasaklanmasıyla *malın korunması*, zinâ etmemekle *neslin korunması*, çocukların öldürmemekle *hayatın korunması*, iftira etmemekle *ırz ve namusun korunmasıdır*.

Sünnet-i seniyye’de zarûriyyâta baktığımızda aynı Kur’ân-ı Kerîm gibi birçok rivayette zarûrî olan mashalatlara işaret eden hadisler görmekteyiz. Şâtıbî, zarûrî mashalatlara kelâm-ı kadîm’de olduğu gibi sünnette de tüm detaylarıyla açıkladığını söyler.¹⁸⁶ Konunun geniş çaplı olması hasebiyle burada sadece bir rivayet ile iktifa edeceğiz. Zira bu rivayet Kütüb-i Tis’a’dan beş hadis aliminin kitaplarında yer verdiği bir hadistir. Ubâde b. Sâmit (r.anh), bir gün etrafında ashâbı otururken Hz. Peygamber’in (s.a.s) hanım sahabelere hitaben “*Allah’a şirk koşturmayacağınıza, hırsızlık yapmayacağınıza, zinâ etmeyeceğinize, çocuklarınızı öldürmeyeceğinize, elleriniz ve ayaklarınız arasında bir iftira uydurmayacağınıza, mar’uf olan işlerde bana isyan etmeyeceğinize*” dair bey’at ediniz” buyurmuştur.¹⁸⁷

3.1.1.1.Zarûriyyâtın Muhtevâsı

Usûlcüler tarafından zarûriyyâtın kapsamı, zarûret-i diniyye olarak bilinen beş ilke olarak belirlenmiştir. Birçok eserde Makâsîdü’ş-Şerîa’nın maksadının bu beş

¹⁸⁴ İbn Âşûr, *el-Makâsîdü’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, 80.

¹⁸⁵ el-Mümteherine 60/12.

¹⁸⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 4, S.20.

¹⁸⁷ Buhârî, “İlim”, 49; Müslim, “Hudûd”, 41; Tirmizî, “Hudûd”, 12; Nesâî, “Bey’at”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, S. 314.

temel ilkeyi muhafaza etmek olduğu ifade edilmiştir. Bu ilkelerin sahası ve örnekleri geniş olmasına rağmen biz burada bir kısmını olanları zikretmekle yetineceğiz.

Dinin muhafazası; inanç esasları, kelime-i şehâdet; namaz, oruç, zekât, hac vb. ibâdetlerle koruma altına alınmıştır.¹⁸⁸ İslam dini mensuplarını tüm bâtil düşünce ve anlayışlardan sakındırmış,¹⁸⁹ akl-ı selîm ile hareket etmeye yönlendirmiştir. Yine cihâdın farz kılınması,¹⁹⁰ mürtedlere karşı sergilenen sert tutum,¹⁹¹ bidatçı ve zındıklarla karşı yapılan mücadelelerle¹⁹² dinin korunması sağlanmıştır.

Hayatın korunması; haksız yere insan canına kıymanın yasaklanması,¹⁹³ kasten adam öldürene kısas cezasının verilmesi,¹⁹⁴ dinen intihar etmenin yasaklanması,¹⁹⁵ kan davasının yasaklanması,¹⁹⁶ hataen öldürmelerde diyet cezasının verilmesi,¹⁹⁷ hırâbe/teör ve anarşi suçuna karşı ölüm cezasının verilmesi,¹⁹⁸ vb. uygulamalar ile sağlanmıştır.

Aklın muhafazası; ibadetlerle ve dini sorumluluklarla mükellef olabilmek için akla önem atfedilmesi, akli giderecek, sarhoş edecek, uyuşturacak tüm madde katı-sıvı

¹⁸⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S.7.

¹⁸⁹ en-Nisâ 4/135; el-Furkân 25/43; el-Bakara 2/168;

¹⁹⁰ et-Tevbe 9/29.

¹⁹¹ el-Bakara 2/217.

¹⁹² Gazzâlî, *el-Mustasfa*, C. 1, S. 287.

¹⁹³ el-İsrâ 17/33; el-En'âm 6/151;

¹⁹⁴ el-Bakara 2/178.

¹⁹⁵ el-İsrâ 17/33; el-En'âm 6/151;

¹⁹⁶ Müslim, "Hac", 19.

¹⁹⁷ en-Nisâ 4/92.

¹⁹⁸ el-Mâide 5/33.

maddelerin yasaklanması,¹⁹⁹ içki içen kişilere had olarak celde vurulması,²⁰⁰ ile korunma altına alınmıştır.

Neslin korunması; evliliğin dinen teşvik edilmesi,²⁰¹ zinânın yasaklanması,²⁰² zinâ edene had uygulanması,²⁰³ evliliğin dışındaki tüm cinsi suçların yasaklanması²⁰⁴ ile muhafaza altına alınmıştır.

Malın muhafaza edilmesi; ticaretin helal kılınması,²⁰⁵ helal kazanç elde etmenin farz olması,²⁰⁶ malı uğrunda öldürülenin şehit sayılması,²⁰⁷ hırsızlığın²⁰⁸ ve haksız kazancın yasaklanması²⁰⁹ ve hırsızlık yapana el kesme cezasının²¹⁰ verilmesi ile sağlanmıştır.

Usûl âlimlerinden bazıları zarûretin kapsamının beş değil altı olduğunu ifade etmişlerdir. Necmeddin et-Tûfi (ö.716/1316),²¹¹ Şevkânî (ö.1250/1834),²¹² ve

¹⁹⁹ el-Mâide 5/90.

²⁰⁰ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 32; Tirmizî, “Eşribe”, 42; Nesâî, “Hudûd”, 17-18; Darimî, “Eşribe”, 10.

²⁰¹ er-Rûm 30/20-21.

²⁰² el-İsrâ 17/32.

²⁰³ en-Nûr 23/2.

²⁰⁴ el-Mü'minûn 23/7.

²⁰⁵ en-Nisâ 4/29.

²⁰⁶ Heysemî, *Mec' mu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, C. 10, S. 520.

²⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, S. 221.

²⁰⁸ el-Mâide 5/38.

²⁰⁹ en-Nisâ 4/29.

²¹⁰ el-Mâide 5/38.

²¹¹ Necmeddin Tûfi, *Şerhu muhtasari'r-ravda*, thk. Abdülmuhsin et-Türki 1. Baskı, C. 3, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle 1990), 209.

²¹² Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*, 1. Baskı, (Beirut, Dâru'l-Fazîle 1992), 367.

Tâceddin es-Sübki (ö.771/1370)²¹³ gibi âlimler bu grubun başında gelmektedir. Onlar ırzın (insanlık haysiyet ve onuru) korunmasının da zarûretten sayılması gerektiğini söylemişlerdir. Bu görüşlerine gerekçe olarak, ırzın korunması hakkında had cezası bulunmasını ve Hz. Peygamber'in (s.a.s) bu konuda ashaptan bey'at almasını göstermişlerdir. Son dönem İslâm ulemâsından Yusuf el-Kardâvi,²¹⁴ Musa Cârullah Bigiyef²¹⁵ ve Hayreddin Karaman²¹⁶ da bu görüşü benimseyenlerdendir.

Bir grup İslâm âlimi zarûreti beş ilke; dinin, nefsin, aklın, nesebin ve malın korunması olarak sınırlandırılması gerektiğini ve bu beş ilke ile sınırlanmış zarûreti diniyenin genişletilemeyeceğini ifade etmektedirler. Irzın muhafaza edilme ilkesinin zarûretten sayılma ve zarûretin böylelikle altıya çıkarılmasına dair görüşlere de katılmamışlardır. Irzın muhafazasını zarûretten değil bilakis haciyyattan saymışlardır. İbn-i Âşûr bu görüşü benimsemiş, Gazzali ve İbnü'l-Hâcib'in de bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ Bu görüşün tutarlı olduğunu savunanlar, zarûretin tarifine bakılması halinde ırzın korunması ilkesinin aslında zarûretin dışında kaldığını ifade etmiştir. Onlar, zarûrette asıl olanın; belirlenmiş ilkelere riâyet edilmediği takdirde, toplumun tümüyle yok olmakla yüz yüze kalma durumuna vurgu yapmışlardır. Dolayısıyla ırzın korunması bu tarifi dışında kalmaktadır. Ancak ırzın korunma ilkesinin zarûretten sayılıp sayılmama meselesinin ictihâdi olup, duruma göre değerlendirilebileceği söyleyip, bu noktada açık kapı bırakanlar da mevcuttur.²¹⁸

²¹³ Tâceddin es-Sübki, *Cem'ul-cevâmi'*, el-Bennâni Hâşiyesiyle beraber-, C. 2, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982), 280.

²¹⁴ Yusuf Karadavi, *Medhal li dirâseti's-şeriatil-İslâmiyye*, (Kahire: 1990), 60.

²¹⁵ Musa Carullah Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları -Değişkenler ve Sabiteler-*, yy. hz. Hatice Görmez, (Ankara, OTTO 2002), 26.

²¹⁶ Hayreddin Karaman, *İslâm Işığında Günün Meseleleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 1029.

²¹⁷ İbn-i Âşur, *Makâsîdü's-şeriatil-İslâmiyye*, (Katar: Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 2004), 81-82.

²¹⁸ Ali Pekcan, *Makâsîdü's-şeria'*, 138.

3.1.2. Hâciyyât

Havc kökünden türeyen, sözlükte “*luzüm, gereklilik, muhtaçlık, ihtiyaç*”²¹⁹, *sevdiği halde ondan yoksun olmak*”²²⁰ anlamlarına gelen hâcet kelimesi kavram olarak “*Karşılanmaması halinde insanın zorluk ve sıkıntıya düşmesine yol açan gereksinmeler*”²²¹ olarak tanımlanmaktadır.

İslâm hukukunun korumayı hedeflediği maslahatlardan biri olan ve zarûret derecesinin altında bulunan hâciyyât, insan yaşantısında gündelik gereksinim duyduğu, onsuz hayatın güçleşeceği ihtiyaçları ifade etmektedir.²²² Hâciyyât kelimesi sözlükte ‘el-hâcî’ sözcüğünün cemisi olarak gelmekte ve “*ihtiyaca nisbet edilen*”²²³ anlamını taşımaktadır. Hâcet kelimesi, “*bir şeye muhtaç olmak, bir şeye ihtiyaç duyma, ihtiyaç duyulan şey, arzu ve rağbetle meyletmek*”²²⁴ anlamlarına gelen ihtiyaç kavramı ile aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Hâcet kavramı “*kendisi olmadan insan hayatının şiddetli zorlanması*” şeklinde de tanıtılmaktadır.²²⁵

Usûlcüler hâceti, zarûriyyât ile tahsiniyyât arasında bir derecede görmektedir.²²⁶ Fukahânın çoğunluğu hâceti, zarûreti kapsayan, zarûretten daha genel bir anlamda kullanmakta ve hâcetin zarûretten daha aşağı derecede olduğunu ifade etmektedir.²²⁷

²¹⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, 185; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 165.

²²⁰ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 263.

²²¹ Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, *DİA*, 21/573.

²²² Ali Pekcan, *Makâsîdü's-şeria'*, S. 192.

²²³ Ali Pekcan, *Makâsîdü's-şeria'*, S. 192.

²²⁴ Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, *DİA*, 21/573.

²²⁵ Kal'acî – Kunevbî, *Mu'cemu luğati 'l-fukahâ*, 171.

²²⁶ Gazzâlî, *Mustasfa min ilmi 'l-usûl*, 1/289.

²²⁷ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, 16/246.

Usûlcülerden Cüveynî, Gazzâlî gibi âlimler hâciyyât için müstakil tanımlamalar yaparken; Fahrüddîn er-Râzî,²²⁸ Âmîdî,²²⁹ İbnü'l-Hâcîb,²³⁰ İzzüddîn b. Abdisselâm²³¹, Karâfî²³² gibi âlimler hâciyyât için müstakil bir tanımlama yapmazlar. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, zârûriyyâttan ilk bahseden olduğu gibi hâciyyâttan da ilk bahseden âlimdir. O hâciyyâtı “zârûretler seviyesine ulaşmayan tüm ihtiyaçlar” şeklinde ifade etmiş, icâre akdini buna örnek vermiştir.²³³ Gazzâlî ise tam ve net bir tanım vermemekle birlikte hocası Cüveynî'nin ifadesine yakın bir tanımlama ile “ihtiyaç derecesindeki maslahatlar” şeklinde ifade etmektedir.²³⁴

İmâm Şatîbî hâciyyâtı; “Genelde zorluğa ve meşakkate götüren darlığı kaldırdığı ve genişlik sağladığı için ihtiyaç duyulandır. Bu ihtiyaçlara riâyet edilmediği zaman mükellefler sıkıntı ve meşakkatle yüz yüze gelir. Ancak bu sıkıntı ve meşakkatler genel maslahatlarda gerçekleşebilecek normal fesada ulaşmamaktadır”. ifadeleriyle tanımlamaktadır.²³⁵

İmâm Şatîbî'nin bu tanımlamasından şu çıkarımlar yapılmaktadır: Hâciyyât türü maslahatlar zarûret seviyesinde değildir. Bu maslahatlara duyulan ihtiyaç kolaylık sağlamak ve meşakkati kaldırmak içindir. Bu maslahatlara uyulmazsa mükellefler sıkıntı ve meşakkatlerle karşı karşıya kalmaktadır.²³⁶

²²⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, C. 2, (Beirut; 1988), 321.

²²⁹ Seyfeüddîn Ebü'l-Hasen Âmîdî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, C. 3, (Beirut; 1985), 241.

²³⁰ İbnü'l-Hâcîb, *Münteha'l-vüsûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (Beirut; 1985), 182.

²³¹ İzzüddîn b. Abdisselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, 1/36.

²³² Karâfî, *el-Furûk*, 3/34-35.

²³³ Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdümelik b. Abdillâh, *el-Bürhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, 1. bs, C. 2, (Katar; 1992), 602.

²³⁴ Gazzâlî, *Mustasfa min ilmi'l-usûl*, 1/289.

²³⁵ Şatîbî, *Muvâfakât*, 2/339.

²³⁶ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsidü'îş-şerîa'*, 193.

Tâhir b. Âşûr (ö. 1973) “*Hâciyyât; toplumun ihtiyaçlarının elde edilmesi, işlerinin güzel bir şekilde düzenlenmesi, riâyet edilmediği takdirde toplum düzeninin bozulmasına yüz tuttuğu ihtiyaçlardır*”.²³⁷ şeklinde tarif etmiştir.

Bu tariften birtakım çıkarımlar yapılmaktadır. Bu çıkarımlar şunlardır; Hâciyyât kabilinden olan maslahatlar, İslâm ümmetinin ve toplumunun düzenini ve çıkarlarını korumak ve gözetmek içindir. Şayet bu maslahatlar gözetilmezse toplum düzeni bütünüyle bozulmasa da bozulmaya yüz tutacak, kaos ortalığa hâkim olacaktır. Toplum düzeninin dikkate alınması bu maslahatların siyasi yönünün de olduğunu göstermektedir. Bu maslahatlar zarûriyyât düzeyinde değildir. Hâciyyât türü maslahatlar muhafaza edilmediğinde zarûriyyât kabilinden olan maslahatlar tehlikeye girebilir hatta korunamaz hale gelebilir. Hâciyyât türü maslahatlar meşakkati ortadan kaldırma prensibine dayanarak insan hayatını kolaylaştırmakta ve rahatlatmaktadır.²³⁸

Usûlcüler, buyu’, icâre, karz, müsâkât vb. uygulamaları ve muâmelât bölümünün mubah kısmına giren uygulamaların çoğunun hâcî maslahatlar içerisinde olduğunu söylemiş ve örnek göstermişlerdir. İbn Âşûr şeri’ nikahı soyu, aileyi, nâsumu korumayı bu tür maslahatlardan örnek olarak göstermiştir.²³⁹

İslâm ümmetinde ve toplumundaki bireylerin dînî ve hukûkî tüm gereksinimlerini rahatça yerine getirebilmesi için hâciyyât düzeyindeki maslahatların tümü meşru kılınmıştır. Bu maslahatların elde edilmesi için ise birtakım prensiplere riâyet edilmiştir. Bunlar: Meşakkat ve sıkıntının giderilmesini ifade eden *def’u’l-harac*, karşı karşıya kalınan zorluklar karşısında hükümleri hafifleme anlamında *ruhsat*; kolaylaştırılması anlamındaki *teysîr* prensipleridir.²⁴⁰

²³⁷ Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdü’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, thk. Prof. Dr. Muhammed ez-Zuhaylî, 1. bs. (Dimeşk; Dâru’l-Kalem, 2016), 286.

²³⁸ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdü’iş-şerîa*, 193-194.

²³⁹ Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdü’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, 286.

²⁴⁰ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdü’iş-şerîa*, 195.

3.1.2.1. Meşakkat ve sıkıntının giderilmesini (Def'u'l-harac)

Sözlükte; “ağacı bol olan yer,²⁴¹ iki şeyin birleşmesi, darlık, günah,²⁴² haram olma, mecbur bırakmak”²⁴³ anlamında kullanılan harac kelimesi, fukahaya göre “Şu anda veya gelecekte, bedende, nefiste ya da malda meşakkate ve darlığa sebep olan her şey”²⁴⁴ anlamında kullanılır. Usûlcülere göre ise; “problemlerin bütünü”²⁴⁵ olarak tanımlanmaktadır.

Kur’ân’da harac kelimesi terim anlamının dışında *şüph*²⁴⁶ ve *günah*²⁴⁷ anlamlarında da kullanılmıştır. Terim anlamında kullanıldığı ayetlerin birinde ise “Allah Teâlâ, sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi”.²⁴⁸ buyrulurak darlığın, zorluğun ve meşakkatin kaldırıldığına, kulların zorluk ve sıkıntı veren meşakkatli hükümlerle sorumlu tutulmadığına işaret edilmektedir.

Hadîste Hz. Âişe (r. anha), Hz. Peygamber’e (s.a.s) haracın ifade ettiği anlamı sormuş, Hz. Peygamber (s.a.s) ise haracı, *güçlük* ve *darlık* olarak açıklamıştır.²⁴⁹ Harac kelimesinin hadîs-i şerîflerde *haram kılma*²⁵⁰ manasında da kullanıldığı görülmektedir. Başka bir rivayette Abdullah b. Abbâs (r. anhüma) *haracı* “Balta girmemiş orman gibi

²⁴¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, S. 184.

²⁴² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 226-227; İbn Manzur, *Lisânü 'l-Arab*, 2/233-237.

²⁴³ Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu 'l-fikhî*, 104.

²⁴⁴ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, C. 17, S.168; Salih b. Abdillâh, *Ref'ul-harac*, 47.

²⁴⁵ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, C.17, S.168.

²⁴⁶ el-Nisâ, 4/65; el-A'raf, 7/2.

²⁴⁷ el-Nûr, 24/61; el-Feth, 48/17.

²⁴⁸ el-Hac, 22/28.

²⁴⁹ Suyûtî, *ed-Dürrü 'l-mensûr fî tefsîri 'l-me'sûr*, 6/79; Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 23/64.

²⁵⁰ İbn Mâce, “Edep”, 6.

asla çıkışı bulunmayan, sıkıntılı ve zor gelen şeyler/yerlerdir” şeklinde tanımlamıştır.²⁵¹

Zikrettiğimiz ve bu konuya dair nazil olan âyetler ve vârid olan rivayetler dikkatlice incelendiğinde şeriatın ruhunda mükellefi meşakkate ve zorluğa sevk etmemenin olduğu aşikardır. Ayrıca hem dinî hem de hukûkî hükümler vaz’ edilirken bu hususlar ve insanların yapıları göz önünde bulundurularak vaz’ edilmiştir.

3.1.2.2. Hükümleri hafifletme anlamında (ruhsat)

Ruhsat kelimesi sözlükte “suhûlet/kolaylık²⁵², kolaylık gösterme, izin, müsaade²⁵³” gibi anlamlara gelmektedir. İstilah anlamı hakkında Pezdevî (ö. 482/1089)²⁵⁴, Âmidî (ö. 631/1233)²⁵⁵ ve Gazzâlî (ö. 505/1111)²⁵⁶, Cürcânî (ö. 816/1413)²⁵⁷ vb. usûlcüler birbirine benzer birtakım tanımlamalarda bulunmuşlardır. Hukûkî bir terimi olarak ruhsat; “*Şer’an geçerli mazeretlere binaen normal durumlara ait aslî hükmün (azîmet) gereğine uymamayı meşrû hale getiren, kolaylaştırma esasına dayalı geçici hükmü*”²⁵⁸ ifade etmektedir.

Serahsî “*Kulların özrüne dayanan, haram kılan delilin varlığıyla beraber özürleri mübah kılan hükümdür*”.²⁵⁹ ifadeleriyle, Malikî fakih Karâfî “*Şer’an yasak*

²⁵¹ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, C. 6, S. 79; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, C. 23, S. 64; Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, C. 3, S. 327; İbnü’l-‘Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, C. 3, S. 308; Şatibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 107.

²⁵² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 6, S. 620.

²⁵³ Sa’dî Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu’l-fikhî*, 146; Kal’acî – Kuneybî, *Mu’cemu luğati’l-fukahâ*, 221; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 483.

²⁵⁴ Pezdevî, *Kenzü’l-vusûl ilâ ma’rifeti’l-usûl (Usûlü’l-Pezdevî)*, C. 2, S. 299.

²⁵⁵ Amidî, *el-İhkâm fî usûlu’l-ahkâm*, C. 1, S. 176.

²⁵⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî ilmi’l-usûl*, C. 1, S. 78.

²⁵⁷ Cürcânî, *Mu’cemu’t-târîfât*, 95.

²⁵⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *DİA*, C. 35, S. 207-210.

²⁵⁹ Serahsî, *el-Usûl*, 92.

olan fiilin yapılmasının caizliği”²⁶⁰ şeklinde, İmam Şatibî ise “Yasağı gerektiren külli hükümden istisna olarak, ihtiyaç hallerine mahsus, meşakkat meydana getirecek bir özürden dolayı meşruiyetinin caiz görülmesi”.²⁶¹ ifadeleriyle ruhsatı tanımlamaktadır.

Son dönem hukukçulardan Abdülvehhab Hallâf “Ruhsat; tahfifi gerektiren hallerde mükellef üzerine hafiflik olsun diye Allah Teâlâ’nın meşru kıldığı hükümlerdir”.²⁶² ifadelerine yer verirken, Abdülkerim Zeydan daha kapsamlı bir ifadeyle “Şârînin zarûret halinde mükelleften zorluğu kaldırmak için hafifliği meşru kılmasıdır”.²⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen ise; “Kulların özürlerine mebni kendilerine bir sühulet ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşru kılınan şeydir”.²⁶⁴ şeklinde ruhsatı tanımlamışlardır.

İbn-i Âşûr “Ruhsat; mefsedeti içeren fiilin irtikâbı sonucunda meydana gelebilecek zarara mukabil, failin maruz kaldığı bir özür sebebiyle, maslahatı celb etmek yahut mefsedeti def’ etmek için zor olan fiilin kolaylığa değiştirilmesidir” ifadeleriyle tanımlamış ve ruhsatın ref’u’l-harac kâidesine dayandığını ifade etmektedirler.²⁶⁵

Şâtibî, azimetin ibtidâi küllî asla râci’ olduğunu, ruhsatın ise bundan istisna edilen cüzîye râci’ olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁶ Dolayısıyla Şâtibî’ye göre ruhsat durumlara, fiilere ve faillerine göre farklı şekillerde tezahür edebilir. Netice olarak o ruhsatı farklı tanımlar ile tanımlamakta, âdeta durumuna göre çeşitlerine işaret etmektedir. Ruhsat bazen “Meşakkat veren özür olmasına itibar etmeksizin mutlak surette haramlığı gerektiren küllî bir asıldan istisna edilendir”²⁶⁷ şeklinde tanımlanmış, mudârebe, karz, müsâkât, selem vb. uygulamaları buna örnek

²⁶⁰ Karâfî, *ez-Zehîra*, C. 1, S. 71.

²⁶¹ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 282.

²⁶² Hallâf, *İlmi usûlu’l-fikh*, 142.

²⁶³ Zeydan, *el-Vecîz fî usûli’l-fikh*, 46.

²⁶⁴ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. 1, S. 134.

²⁶⁵ İbn-i Âşûr, *Makâsüdü’s-şerîatî’l-İslâmiyye*, 372.

²⁶⁶ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 284.

²⁶⁷ A.g.e, C. 1, S. 284.

göstermiştir. Ruhsat bazen de “ağır, zor ve meşakkatli amellerin ve mükellefiyetlerin bu ümmetten kaldırılması”²⁶⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Nitekim “Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme”.²⁶⁹ ve “Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir”.²⁷⁰ âyet-i celileleri bu husussa delil niteliği taşımaktadır. Bazen de “Meşru’ kılınan sorumluluklarda kullara genişlik sağlamak, haz, arzu ve tutkularına ulaşmaları üzere istisnâ edilendir”.²⁷¹ şeklinde ifade etmiştir. Bu tarife göre farz, vacip yahut mendup olsun mükellefin her emr-i ilâhiye sıkı sıkı yapışması ve yerine getirme; haram veya mekruh olsun her yasaktan da kaçınması Allah’ın kulları üzerindeki hakkıdır ve azimette bunlardır. Ruhsat ise bunların içerisinde genişlik ve hafifletme olması açısından Allah’ın lütfu olarak kulların haz ve arzularına ulaşmalarına müsaade edilmiş olanlardır.²⁷² Bu yaklaşımla incelendiğinde ruhsat, bazen bir kısım insana yönelik *husûsî*, bazen de tüm insanlığa dönük *umûmî* olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁷³

Ruhsatın hükmü, mutlak olarak ruhsat olması açısından mübahlıktır. Naslarda vârid olan (فلا إثم عليه)²⁷⁴, (لا جناح عليكم)²⁷⁵, (ليس عليكم جناح)²⁷⁶ vb. ifadeler ruhsatın mübah olduğunu gösteren işaretlerdir. Ayrıca ruhsatın aslı mükelleften sıkıntı ve meşakkati kaldırmak, yükümlülüğü hafifletmektir. Azimet ve ruhsat arasında mükellefin bir tercih yapabilmesi, yükümlülüğün getirdiği ağırlığın mükellefin sahip olduğu tercih ve genişliğine dahil olmasıdır. Bunun hükmü de mübahdır. Ayrıca ruhsat; kolaylık demektir. Çünkü Arapça’da (ر خ ص) kelimeleri yumuşaklığı ve kolaylığı ifade etmektedir. Hatta Araplar pahalı kelimesinin karşısında ucuz kelimesini bu kökten

²⁶⁸ A.g.e., C. 1, S. 285.

²⁶⁹ el-Bakara 2/286.

²⁷⁰ el-A’râf 7/157.

²⁷¹ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 285.

²⁷² Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 286.

²⁷³ İbn Âşûr, *el-Makâsîdü’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, 97.

²⁷⁴ el-Bakara 2/173.

²⁷⁵ el-Bakara 2/236.

²⁷⁶ el-Bakara 2/198.

gelen (رخيص) kelimesini kullanmaktadır. Ruhsatın mubah olduğunun bir diğer göstergesi; şayet ruhsatlar vacip ve menduplar me'murun bih olsaydı o vakit ruhsat değil azimet olurdu. Durum bunun aksinedir.²⁷⁷

3.1.2.3. Kolaylaştırılması (teysîr)

Sözlükte “kolaylık, kolaylaştırma, yumuşaklık, zenginlik, verimli olma, az olma, hazırlayıp uyarılma²⁷⁸” anlamında kullanılır. Teysîr kelimesinin zorluğun zıddı şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca “deve, koyun ve keçilerin kolaylıkla doğum yapması, süt ve nesillerinin bol olması;²⁷⁹ bedene ağırlık vermeyen, nefsi zorlamayan iş”²⁸⁰ anlamlarına da gelmektedir. Terim anlamı sözlük anlamı ile aynıdır.

Rasûlullâh'ın (s.a.s) “*Din kolaylıktır*”.²⁸¹ hadîs-i şerifi, İslâm dininin kolaylaştırma yönünü ifade eden en sarîh naslardan biridir. Allah Teâlâ bu hakikati “*Allah size kolaylık ister, zorluk istemez*”²⁸² âyetiyle işâret etmektedir. Hz. Âişe (r. anha) Rasûlullâh'ın (s.a.s) insanlara meşakkat verecek, güçlerinin yetmeyeceği sorumlulukları yüklediğini bildirmiştir.²⁸³

İslâm'ın insanlık için kolaylaştırıldığına delil olan birçok nas hem Kur'ân'da²⁸⁴ hem de hadislerde²⁸⁵ mevcuttur. Dolayısıyla İslâm dinin tüm meşakkatlerden

²⁷⁷ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 288.

²⁷⁸ Heyet, *el-Mevsûa el-fikhiyye*, 14/211; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 579. Ebû Ceyb, *el-Kâmûsü'l-fikhî*, 486. Kal'acî – Kunevbî, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, 514.

²⁷⁹ Ülfet Görgülü, *İslam Kolaylık Dinidir*, 2. bs. (Ankara; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2017) 19.

²⁸⁰ Muhammed Cemâlüddin el-Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vil*, tahk. M. Fuad Abdülbâkî, 1. bs., C. 3, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye 1957), 427.

²⁸¹ Buhârî, “İmân”, 29.

²⁸² el-Bakara 2/185.

²⁸³ Buhârî, “İmân”, 13.

²⁸⁴ el-Bakara 2/286

²⁸⁵ Buhârî, “Edeb”, 80; Buhârî, “Vudû”, 58.

arındırılmış bir biçimde, kıyamete kadar gelecek tüm insanlığın yaşayabileceği kolaylık ve hoşgörülükte gönderilmiştir.²⁸⁶

3.1.2.4. Hâciyyâtın Muhtevâsı

Hâciyyâtın kapsamına detaylı olarak geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki; zârûrî maslahatlar da olduğu gibi hâcî maslahatlar da *istikra* (tümevarım) yöntemiyle ve bir ictihad ürünü olarak ortaya konmuştur. Dolayısıyla makâsîd alanında çalışma ortaya koymuş hem önceki âlimlerimiz hem de günümüz ulemâsının yer yer zârûrî, hâcî ve tahsînî maslahatların birbirleri yerine kullandığını gözlemlenmektedir. Her ne kadar bu maslahatlar şeri' naslar ışığında ortaya konmuş olsa da bazı alimlerin zârûrî maslahat olarak ifade ettiğine başka bir usûlcü hâcî maslahat diye belirtmiştir. Netice olarak bu maslahatlar, kesin bir çizgi ile birbirinden ayrılamaz, bilakis birbirinin tamamlayıcısı ve destekleyicisi bir mahiyetindedir.

Hâcî maslahatları zarûrî maslahatlar gibi beş temel unsur ile sınırlandırmak doğru değildir. Hâciyyâtın kapsamı zârûrî maslahatların dışında daha geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.²⁸⁷ İnsanoğlu varlığını sürdürdüğü müddetçe, şu an karşılaşmadığı ancak ileride karşılaşacağı sayısız noktaya ihtiyaç duyacağı kesindir. Hayat şartlarının değişimi, teknolojik gelişmeler, farklı ırk, dil ve dîne mensup kişilerin gerek fiziksel gerek kültürel gerek ticarî noktalardaki etkileşim ve iletişimleri bu ihtiyaçların doğmasına sebebiyet veren faktörler arasındadır. Dolayısıyla hâcî maslahatların sınırı aslında insan ihtiyaçlarıyla paralel doğrultuda seyretmektedir. Dolayısıyla belirli bir noktada sınırlandırmak pek de mümkün görülmemektedir.

Hâcî maslahatları aynı zarûrî maslahatlarda olduğu gibi beş temel unsur üzerinden örneklendirerek konunun daha rahat anlaşılacağı kanaatindeyiz.

3.1.2.4.1. Dinin Muhafazası

Dinin muhafaza edilmesinin zarûriyyâtı oluşturan beş temel unsurdan biri olduğunu daha önce ifade etmiştik. Burada dinin korunması ile ilgili hâciyyât seviyesindeki maslahatlara, usûlcülerin ve fukahânın vermiş olduğu örnekleri ele alacağız. Onlar bu seviyedeki maslahatlarla ilgili şu örnekleri zikretmektedirler; suyu

²⁸⁶ Ahmed bin Hanbel, Müsned, C. 5, S. 266.

²⁸⁷ Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-fıkıh*, (Dâru'l-Fikri'l-Gazâlî 1958), 371.

bulma imkanı olmadığında teyemmüm yapılabilmesi;²⁸⁸ yönü kible cihetine uygun olmasa bile gemide namazın eda edilmesi;²⁸⁹ iki vakit farz namazın cem edilmesi;²⁹⁰ sefer ve hastalık gibi olağandışı durumlar nedeniyle ibadetlerde uygulanan hafifletici ruhsatlar;²⁹¹ yolculuk esnasında farz namazların kısaltılması ve oruç tutmama serbestliğinin bulunması;²⁹² ayakta namaz eda etme imkanı olamayan, buna gücü yetmeyen kişinin oturarak namazını eda etmesi;²⁹³ ister misafir ister mukim olsun mestler üzerine mesh yapılabilmesi;²⁹⁴ âdetli ve loğusa olan kadından namaz sorumluluğunun düşmesi;²⁹⁵ savaş sırasında kılınan korku namazı;²⁹⁶ ölümden korunabilmek maksadıyla kelime-i küfrün telaffuz edilmemesi;²⁹⁷ gasp yoluyla elde edilmiş bir arazide namaz eda edilmesi²⁹⁸ gibi hafifletici hükümler.

3.1.2.4.2. Canın Muhafazası

İnsanın en önemli ve en kıymetli özelliği olan canın korunması ile ilgili hâcî düzeydeki maslahatlara gelince onlar; deniz mahsüllerinden balık türlerinin helal olması;²⁹⁹ avlanmanın helal olması;³⁰⁰ yeme, içme, giyinme ve barınmada helal ve

²⁸⁸ Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 352; Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 239.

²⁸⁹ Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 239.

²⁹⁰ Zeydân, *el-Vecîz*, 380; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221.

²⁹¹ Şelebî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 286.

²⁹² Ramazan Bûtî, *Davâbidu'l-maslaha fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 111.

²⁹³ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221; Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 239.

²⁹⁴ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, C. 2, S. 1022.

²⁹⁵ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, C. 2, S. 1022.

²⁹⁶ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdü's-şer'ia*, 202.

²⁹⁷ Ramazan Bûtî, *Davâbidu'l-maslaha fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 111.

²⁹⁸ Ebû Zehra, *Usûlü'l-fikh*, 371.

²⁹⁹ Şelebî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 516; Zeydân, *el-Vecîz*, 380.

³⁰⁰ Ramazan Bûtî, *Davâbidu'l-maslaha fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 111; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 9.

meşru' olması kaydıyla kaliteli olanların tercih edilmesi;³⁰¹ hatâen öldürme vuku bulunduğu diyet cezasının âkilenin³⁰² sorumlu tutulması;³⁰³ kasâme³⁰⁴ uygulaması;³⁰⁵ şüpheli hallerde had cezalarının kaldırılması;³⁰⁶ kısasın gerekli olduğu öldürme fiillerinde maktûlün yakınlarının katili affetme hakkına sahip olmaları³⁰⁷ gibi durumlardır.

3.1.2.4.3. Aklın Muhafazası

Aklın korunması büyük oranda zarûriyyât seviyesinde olduğundan hâciyyat düzeyindeki maslahat olarak şunları gösterebiliriz: Akli giderip doğru düşünme ve karar verme becerisini ortadan kaldıran alkol, uyuşturucu vb. zararlı maddelerin az bile olsa kullanımının yasaklanması, kullananlara ise had cezasının uygulanması;³⁰⁸ zarûrî olan bilgi ve tekniğin dışında alanda uzmanlaşma ve derinleşerek daha fazla ilme ve kültüre sahip olmak.³⁰⁹

3.1.2.4.4. Neslin Muhafazası

Neslin muhafazası için İslâm dininin evliliği teşvik ettiği, gayr-i meşru yolları ise yasakladığını daha önce zarûrî maslahatlar bölümünde ifade etmiştik. Yine burada da hâcî düzeydeki maslahatlara usûlcülerin verdiği bazı örnekleri zikrederek

³⁰¹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 9.

³⁰² Âkile (العاقلة): Kasıt unsuru bulunmayan bir öldürme veya yaralama hadisesinde suçlu adına diyet ödemeyi yüklenen şahıslar topluluğudur.

³⁰³ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 222; Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 352.

³⁰⁴ Kasâme (القسامة): Fâili meçhul cinayetlerde cezaî ve malî sorumluluğu tesbit amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanların veya maktulün yakınlarının yemin etmesidir.

³⁰⁵ Şelebî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 286.

³⁰⁶ Zeydân, *el-Vecîz*, 380; Hallâf, *İlmü usûli'l-Fıkh*, 240.

³⁰⁷ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 222; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, C. 2, S. 1023.

³⁰⁸ İbn Âşûr, *Makâsıdu's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 82.

³⁰⁹ Ramazan Bûtî, *Davâbidu'l-maslaha fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 219.

yetineceğiz. Evliliklerde erkeğin kadına mehir vermesi,³¹⁰ gereken noktalarda evliliğin sona ermesini ifade eden talakın meşru olması ve buna başvurulabilmesi,³¹¹ recm cezasının uygulanabilmesi için gerekli olan şahitler şartının sağlanabilmesi,³¹² kavli veya fiilî en basit yolla bile insanların ırz ve namuslarının tüm saldırılardan muhafaza edilmesidir.³¹³

3.1.2.4.5. Malın Muhafazası

Malın korunması için İslâm dini alışverişi helal kılmış, bu hususla ilgili mubah yolları göstermiş, birtakım yasaklamalar getirmiştir.³¹⁴ Alışveriş insan hayatının vazgeçilemez bir parçası olduğu herkes tarafından inkâr edilemez bir gerçektir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) insanların mülkiyetlerinde bulundurdukları mal ve eşyaları mübâdele etmez, alım ve satım yapmazlarsa toplumsal düzenin bozulmaya başlayacağını, insanların ciddi sıkıntılarla yüz yüze kalacağını ifade etmiştir.³¹⁵

Mutlak alım-satımın dışındaki tüm malî işlemler hâcîyyât kapsamına girmektedir. Çünkü sadece mutlak alım-satımın helal kılınmasıyla insan hayatının tüm gereksinimlerinin tamamıyla sağlanamayacağı aşikardır. Bu bağlamda usûlcüler *fethu'z-zerâî* ilkesini geliştirmişler ve hâcîyyât kapsamındaki muameleleri bu ilkeye dayanarak caiz hale getirmişlerdir.³¹⁶ İslâm Hukuk terimi olarak *Fethu'z-zerâî*, neticesi ve maksadı bir maslahatı elde etmeye yarayan ve buna ulaştıran tüm vesilelerin önünün açılmasıdır.³¹⁷ Malın korunması bölümüne şu örnekleri zikretmek mümkündür. İcâre,

³¹⁰ Mustafa Dîb Büğa, *Eserü'l-Edilleti'l-muhtelifi fihâ fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. bs. (Dımeşk; Dâru'l-İmâm Buhârî 1993), 30.

³¹¹ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221; Hallâf, *Usûlü'l-fıkh*, 240; Büğa, *Eserü'l-edilleti'l-muhtelifi fihâ fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 30.

³¹² Büğa, *Eserü'l-Edilleti'l-muhtelifi fihâ fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 30.

³¹³ İbn Âşûr, *Makâsıdu's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 82.

³¹⁴ el-Bakara 2/275, 282.

³¹⁵ Cüveynî, *el-Bürhân*, C. 2, S. 602.

³¹⁶ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsıdü's-şer'ia*, 205.

³¹⁷ Karâfî, *el-Furûk*, C. 2, S. 33; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 873-874.

selem, mudârebe, müsâkât, ıstısnâ‘ müzâraa, mugârese, bey‘u‘l-vefâ, karz akitleri insanların ihtiyaçları doğrultusunda caiz kılınan akitlerdir.³¹⁸ Bu akitlerin hâciyyât seviyesinde olduğu hususunda usûlcüler arasında görüş birliği vardır. Ayrıca câiz görülmesi şartıyla mâlî ve iktisâdî alandaki tüm faaliyetler de hâciyyât kapsamında değerlendirilir.³¹⁹

İcâre akdi (عقد الإجارة) ; “İslâm borçlar hukukunda menfaatin ücret karşılığında temlik edilmesini konu alan, günümüzde kira, iş ve kısmen de ıstısnâ‘ akdine tekabül eden akid”.³²⁰ olarak tanımlanmıştır. Cüveynî,³²¹ Şatıbî³²² ve Abdullah Draz³²³ bu akdin insanların ihtiyaçlarına binâen caiz kılındığını ifade etmişlerdir.

Selem Akdi (عقد السلم) ; “Peşin bedelle veresiye mal değişimini konu edinen satım türü”.³²⁴ olarak tarif edilmiştir. Usûlcülerin kâhir ekseriyeti selem akdini hâciyyât kapsamında değerlendirmişlerdir.³²⁵

Mudârebe akdi (عقد المضاربة) ; “Kâr paylaşımı esasına dayanan emek-sermaye ortaklığı anlamında İslâm hukuku terimidir”.³²⁶ Şatıbî³²⁷ ve İbn Âşûr³²⁸ gibi önemli alimler mudârebe akdinin hâciyyâta dahil etmişler, kendisine duyulan ihtiyaç sebebiyle caiz olduğunu söylemişlerdir.

³¹⁸ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsıdî’ş-şer’ia*, 205-208.

³¹⁹ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsıdî’ş-şer’ia*, 209.

³²⁰ Ali Bardakoğlu, “İcâre” *DİA*, C. 21, S. 379.

³²¹ Cüveynî, *el-Bürhân*, C. 2, S. 602;

³²² Şatıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 12.

³²³ Şatıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 12.

³²⁴ Bilal Aybakan, “Selem” *DİA*, C. 36, S. 402.

³²⁵ Şatıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 9; Hallâf, *Usûlü’l-fikh*, 240; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221; Şâkirü’l-Hanbelî, *Usûlü’l-fikhi’l-İslâmî*, 17.

³²⁶ Cengiz Kallek, “Mudârebe” *DİA*, C. 30, S. 358.

³²⁷ Şatıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 12.

³²⁸ İbn Âşûr, *Makâsıdu’ş-şer’iati’l-İslâmiyye*, 82.

Müsâkât akdi (عقد المساقاة) ; “Çıkacak ürünü belli bir oranda paylaşmak üzere meyve bahçesi veya üzüm bağı sahibiyle bunların bakım ve sulamasını üstlenecek işletmeci arasında yapılan sözleşmedir”.³²⁹ Şevkânî bu akdi hâciyyâttan saymış, insanların ihtiyaçlarından dolayı caiz olduğunu söylemiştir.³³⁰

Istisna‘ akdi (عقد الاستصناع) ; “Bir kişinin ücret karşılığında nitelikleri önceden belirlenmiş bir eseri imal etmesi için yapılan sözleşmedir”.³³¹ Hanefî fukahası madumun satışının caiz olmadığını bir kıyas/genel kural olarak kabul etmiş, ıstisna‘ akdinin amel-i icma‘, örf ve insanların ihtiyaçlarından dolayı caiz kılmışlardır.³³²

Müzâraa Akdi; (عقد المزارعة) “Tohum ekmek ve mahsulü belli oranda paylaşmak üzere arazi sahibiyle emek sahibi arasında yapılan ziraî ortaklık sözleşmesidir”.³³³ Müzâraa akdi de diğer akitler gibi toplumsal ihtiyaçtan³³⁴ dolayı caiz kılınmıştır.³³⁵

Mugârese Akdi; (عقد المغارسة) “Boş araziye fidan dikmek üzere kurulan emek-tarla ortaklığıdır”.³³⁶ Mugârese akdi ile ilgili Vehbe Zuhaylî insanların kendisine ihtiyaç duyduğu³³⁷ ifade etmiş, Şâtibî de bu akdin hâcî maslahatlardan olduğunu vurgulamıştır.³³⁸

³²⁹ Hamdi Döndüren, “Müsâkât” *DİA*, C. 32, S. 70.

³³⁰ Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl, ilâ tahkîki'l-hak ilmi'l-usûl*, 367.

³³¹ Hamza Aktan, “İstisna‘” *DİA*, C. 23, S. 393.

³³² Alâüddîn Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, C. 2, S. 362; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâidi'l-fıkhiyye*, 212; Hamza Aktan, “İstisna‘” *DİA*, C. 23, S. 393.

³³³ Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa” *DİA*, C. 32, S. 234.

³³⁴ Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa” *DİA*, C. 32, S. 234.

³³⁵ Zeydân, *el-Vecîz*, 380; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221.

³³⁶ Hüseyin Kayapınar, “Mugârese” *DİA*, C. 30, S. 371.

³³⁷ Zuhaylî, *el-Vecîz*, 221.

³³⁸ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 12.

Bey‘ bi‘l-Vefâ; (البيع بالوفاء) “Bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edinen satış akdi”.³³⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Birtakım fukaha tarafından cevaziyeti tartışılrsa da özellikle Hanefî fukahası tarafından câiz kılınan bey‘ bi‘l-vefâ akdi,³⁴⁰ insanların ihtiyaçlarından dolayı meşru sayılan akitlerdendir.³⁴¹

Karz Akdi; (عقد القرض) “Geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç/borç vermek”³⁴² demektir. Karz akdi, insanların maslahatları gereği, onlara kolaylık sağlayıp, meşakkat vermemek gayesiyle meşru kılınmış, hâciyyât kapsamındaki akitlerdendir.³⁴³

Yukarıda zikrettiğimiz akitlerin dışında hâciyyât kapsamında olan birçok uygulama mevcuttur. Hâciyyâtın sınırlarının genişliği düşünüldüğünde ve araştırmamızın sınırları dikkate alındığında burada hepsini zikretmenin imkan dahilinde olmaması sebebiyle birkaç uygulamaya örnek vereceğiz. Örneğin; sipariş verilen bir ürünün yahut malın sanatkâr tarafından telef edildiğinde malı teslim etmesi,³⁴⁴ sürüleri ve malları himaye edebilmek ve av yapabilmek için köpek beslenmesi,³⁴⁵ kıyasa aykırı olmasına rağmen insanların ihtiyaçları dikkate alınarak caiz kılınan, ölümden sonrasına mülkiyet atfeden vasiyet,³⁴⁶ içinde kalma süresi ve su tüketiminin belirsizliğine rağmen hamamda yıkanmak,³⁴⁷ vb. uygulamalar.

3.1.3. Tahsîniyyât

Tahsîniyyât sözcüğü, lügatte tahsînî kelimesinin çoğuludur. Tahsîn kelimesi İngilizcede *improvement* sözcüğü ile ifade edilmekte, asıldan meydana gelen fazlalık,

³³⁹ Abdülaziz Bayındır, “Bey‘ bi‘l-Vefâ” *DİA*, C. 6, S. 20.

³⁴⁰ Abdülaziz Bayındır, “Bey‘ bi‘l-Vefâ” *DİA*, C. 6, S. 20-21.

³⁴¹ Hallâf, *Usûlü‘l-Fıkh*, 240; Zerkâ, *el-fikhü‘l-İslâmî*, C. 2, S. 998.

³⁴² Yunus Apaydın, “Karz” *DİA*, C. 24, S. 520.

³⁴³ Karâfî, *el-Furûk*, C. IV, S. 2; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 1, S. 182; C. 2, S. 53, 305, 364; C. 3, S. 199; C. 4, S. 29, 207, 228; Yunus Apaydın, “Karz” *DİA*, C. 24, S. 521.

³⁴⁴ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 12.

³⁴⁵ İzz b. Abdisselam, *el-Kâvaidü‘l-kübrâ*, C. 2, S. 139.

³⁴⁶ Zerkâ, *Şerhu‘l-kavâidi‘l-fikhiyye*, 212.

³⁴⁷ Zerkâ, *Şerhu‘l-kavâidi‘l-fikhiyye*, 212.

asıldan eksiltme, asıl üzerine güzellik katan fazlalık veya eksiklik şeklinde tanımlanmaktadır.³⁴⁸ *Tahsînî* kelimesi ise *tefîl* kalıbında olup sonuna eklenen nisbet yâ'sı ile “güzelliğe nispet edilen” anlamını ifade etmektedir.

İmâmu'l-Harameyn Cüveynî (ö. 478/1085) tahsîniyyâtı, zarûrî ve hâcî maslahatlarla ilgili olmayıp *mekârim-i ahlâka*/güzel ahlaka teşvik gayesinde olan maslahatlar olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁹ Mekârim-i ahlâk, kavram olarak “iyi huylar ve faziletli davranışlar”³⁵⁰ anlamına gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) kendisinin güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiştir.³⁵¹

İmâm Gazzâlî, hocasının tarifini biraz genişleterek, biraz da açıklık getirerek tahsînîyyât hakkında şu ifadeleri kullanmıştır; “makâsıdın üçüncü mertebesi zarûrî ve hâcî maslahatlardan olmayıp, üstün vasıflara ve derecelere ulaşabilmek için yapılan işlerin güzelleştirilmesi, süslenmesi, kolaylıkla ve rahatlıkla meydana gelmesidir. Bu maslahatlar güzel ahlaka ve âdetlere uygun olarak ibâdetlerde ve muâmelelerde en güzel yönleme riayet amacını taşımaktadır.”³⁵²

Şâtıbî, tahsîniyyâtı önceki usûlcülerin tariflerine benzer ifadelerle izah etmiş, onun tarifinde iki kavramın ön planda olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunlar; *Mehâsinü'l-Âdât* ve *Mekârimü'l-Ahlâk* kavramlarıdır.³⁵³

İbn-i Âşûr ise; “bana göre, tahsînî maslahatlar İslam toplum düzeninin en üst seviyeye ulaşmasına yarayan, hiçbir korku ve endişeye mahal olmayacak şekilde güven ve huzur içerisinde yaşanmasına vesile olan, diğer toplum ve milletlerce çekici gelen ve İslam toplumuna yakınlaşmaya vesile olan maslahatlardır” demektedir.³⁵⁴

³⁴⁸ Kal'acî-Kanîbî, *Mu'cemu luğati'l-fukaha*, 123.

³⁴⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, C. 2, S. 937.

³⁵⁰ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *DİA*, C. 2, S. 1-9.

³⁵¹ İbn Hanbel, *Müsned*, C. 2, S. 381.

³⁵² Gazzâlî, *Şifâü'l-galîl*, 1. bs. (Bağdat; el-İrşâd 1971), 169.

³⁵³ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C.1, S. 340.

³⁵⁴ İbn-i Âşûr, *Makâsîdü's-şerîati'l-İslâmiyye*, 277-278.

Usûlü fıkıh terimi olarak tahsîniyyat; “*Hayatı güzelleştirmeyi hedefleyen ve insanı mükemmeli aramaya teşvik eden -zarûriyyât ve hâciyat düzeyine çıkmamış-düzenlemeleri ve bunların sağladığı faydalar*” olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁵

İlgili tariflerden anladığımız kadarıyla tahsîniyyât hakkında şunları söyleyebiliriz: Tahsînî maslahatlar zarûrî ve hâcî maslahatlar düzeyine ulaşmamış maslahatlardır. Bunlar, insanın şeref, onur ve değerini yücelten; insandaki estetik ve sanat duygularını tatmin eden; akl-ı selim ve zevk-i selim şahısların iğrenç ve bayağı olan rezilliklerden kaçınmasına vesile olan,³⁵⁶ toplumun imaj ve karizmasını cazip hale getiren, riayet edilmediğinde herhangi bir kaos ve kargaşaya mahal olmayan maslahatları teşkil etmektedir. Bu maslahatlardan faydalanarak hüküm koyarken riayet edilmesi gereken iki unsur öne çıkmaktadır. Bunlarda *Mehâsinü'l-Âdât* ve *Mekârimü'l-Ahlâk* öğelerdir.³⁵⁷

3.1.3.1. Tahsîniyyât'ın Muhtevası

Dinin korunması hususunda, tahsînî derecedeki maslahatlara sünnet ve müstehap olan ibadetler³⁵⁸ örnek gösterilmektedir. Hadesten ve necasetten taharet,³⁵⁹ setru'l-avrette³⁶⁰ bu düzeydeki maslahatlardan sayılmıştır.

Hayatın korunması düzeyindeki tahsînî maslahatlar; yeme-içme edepleri,³⁶¹ savaş esnasında yaşlıların, çocukların ve din adamların öldürülmemesi,³⁶² savaşta işkencenin yasaklanması³⁶³ olarak belirtilmiştir.

³⁵⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 1. bs. (İstanbul; İSAM Yayınları 2014), 281.

³⁵⁶ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimler Sözlüğü*, 538.

³⁵⁷ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdî's-Şerîa*, 213.

³⁵⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 10.

³⁵⁹ Cüveynî, *el-Bürhân*, C. 2, S. 611.

³⁶⁰ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 9.

³⁶¹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 10; Zeydân, *el-Vecîz*, 381.

³⁶² Şelebî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, 284; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 223.

³⁶³ Zuhaylî, *Usûlü'l-fikh*, C. 2, S. 1024.

Aklın korunmasına ilişkin, İslâm devletinin, zimmî vatandaşlarına İslâm toplumunda sarhoşluk veren maddeleri kullanmalarını, alıp-satmalarını yasaklaması tahsînî maslahatlardan gösterilmiştir.³⁶⁴

Neslin korunması ile ilgili Gazzâlî, kadının kendi sözleriyle nikah akdini gerçekleştirmesini tahsînî maslahatlardan saymış;³⁶⁵ ayrıca usûlcüler küfüv/nikahta denklîği, âdâb-ı muâşeret kurallarını, hıtbe/dünürlük işlemlerini tahsînî maslahatlardan zikretmişlerdir.³⁶⁶

Mahın korunmasına yönelik; kamunun ortak malı kabul edilen ot, su vb. şeylerin fazlasının satılmasının yasaklanması,³⁶⁷ taraflar arasında alım-satım neticelenmeden bir kimsenin akde pazarlık yoluyla müdahale etmesi³⁶⁸ vb. birçok uygulama tahsînî maslahatlardan gösterilmiştir.

3.2. Geçmiş Ümmetlere Hitaplarda Meşakkat

Teşr'i dönemi ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem (a.s) ile başlamış, diğer peygamber ile devam etmiş ve nihayet Hz. Muhammed (s.a.s) ile sonlanmış ve kemâle ermiştir. Nitekim Allah Teâlâ kelâm-ı kadîminde “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim*”.³⁶⁹ buyurarak bu hakikati ifade etmiştir. Kur'an'da ve Sünnet-i seniyyede yer Hz. Âdem'den (a.s) itibaren tüm peygamberlere verilen hükümlerin hepsi olmasa da

³⁶⁴ Ebû Zehrâ, *Usûlü'l-fikh*, 373.

³⁶⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C. 1, S. 293.

³⁶⁶ Bûtî, *A.g.e.*, 111; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 222.

³⁶⁷ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, S. 10; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikh*, C. 2, S.1023.

³⁶⁸ Hallâf, *A.g.e.*, 241; Zuhaylî, *el-Vecîz*, 222.

³⁶⁹ el-Mâide, 5/3.

bazıları belirtilmiştir. İçerik olarak bu hükümlerin bir kısmı itikat,³⁷⁰ bazıları namaz³⁷¹ ve oruç³⁷² gibi ibadet, diğerleri ise muamelat³⁷³ ile ilgilidir.

İlk peygamber Hz. Âdem (a.s) yasak ağaçtan yememek, cennet nimetlerinden faydalanmak gibi hükümlere muhatap olarak bazı helal ve haram kavramları ile tanıştırılarak³⁷⁴ kendisine ilk şeriat gönderilen kişi olmuştur. Mütেকâmil manada ilk şeriat sahibi Hz. Nuh (a.s) olup son şeriat gönderilen de Hz. Muhammed'dir (s.a.s). İlk şeriatından son şeriata kadar gönderilen tüm şeriatlarda birbirlerine benzerliğin var olduğu belirtilmiştir.³⁷⁵ Nitekim Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e (s.a.s) vahyedilen hükümleri Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. Musâ ve Hz. İsâ peygamberlere tavsiye ettiğini bildirmektedir.³⁷⁶

Allah Teâlâ kullarının sıkıntı ve darlığa düşmelerini asla istememektedir.³⁷⁷ Bu hakikat, Şârî Teâlâ'nın gönderdiği ahkâm-ı diniyyenin ortak özelliğidir. Nitekim Rabbimiz bu konuda *"Allah size kolaylık ister, güçlük istemez"*.³⁷⁸ buyurmuştur. Ayrıca Peygamber (s.a.s) *"Din Kolaylıktır"*.³⁷⁹ ve *"(Ben) hoşgörülü bir haniflik üzere gönderildim"*.³⁸⁰ hadisi ile bu hususa işaret etmektedir. Ancak Ümmet-i Muhammede emredildiği gibi önceki ümmetlere de emredilen bir takım ağır sorumlulukların var olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de açıklanmaktadır. Allah Teâlâ Bakara sûresinin son âyet-i kerîmesinde bizen şu şekilde duâ etmemizi istemiştir; *"Ey Rabbimiz! Bizden*

³⁷⁰ el-Enbiya 21/25.

³⁷¹ el-Bakara 2/83; el-Yûnus 10/87; el-Hûd 11/87; el-İbrâhîm 14/37, 40; el-Meryem 19/30-31, 54-55; et-Tâhâ 20/14; el-Enbiyâ 21/72-73; el-Lokmân 31/17.

³⁷² el-Bakara 2/183.

³⁷³ el-En'âm 6/146,

³⁷⁴ el-Arâf 7/19; Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *DİA*, C.1, S.358-363.

³⁷⁵ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, C. 25, (Beyrût; Dâru'l-ma'rife 1978), 10-11.

³⁷⁶ eş-Şûrâ 42/13.

³⁷⁷ el-Mâide 5/6.

³⁷⁸ el-Bakara 2/185.

³⁷⁹ Buhârî, "İmân", 29.

³⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. 5, S. 266.

öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme".³⁸¹ Bu duayı bize öğreten Şâri Teâlâ'nın bizzat kendisidir. O, önceki ümmetlere ağır sorumlulukların yüklenmiş olduğunu bu âyet ile bildirmektedir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s) gönderilişinin Tevrat ve İncil'de yazılı olduğunu bildirmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.s) insanlar üzerinde bulunan ağır ve meşakkatli yükleri ve zincirleri kaldırdığını ifade etmiştir.³⁸²

İmâm Mâturîdî (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an* isimli eserinde önceki ümmetleri yüklenen ağır sorumlulukları; terkedip bozulduğu takdirde ağır cezalara maruz kalınan ahit; "*Yahudilerin zulmü ve birçok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri sebebiyle, kendilerine (daha önce) helâl kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık*".³⁸³ âyetinde ve Ashâb-ı Uhdûd gibi bir hata işlediklerinde işledikleri hata miktarınca helal yiyeceklerin haram kılınması; tövbelerinin "*kendinizi öldürünüz*"³⁸⁴ âyetinde emredildiği gibi intiharın olması şeklinde açıklamıştır.³⁸⁵

Büyük müfessir el-Âlûsî (ö. 1270/1854) bu âyet-i kerimeleri tefsir ederken, İsrâiloğullarına yüklenen ağır yüklerin ve meşakkatli sorumlulukların neler olduğunu açıklamıştır. Bu meşakkatli sorumluluklar; günah işleyen kişinin tövbesinin kabul olması için intihar etmesi gerektiği; kısısta tek çarenin kâtilin öldürülmesinin emredilmesi, necâset elbiseye yahut bedenden bir uzva sürülürse, o uzvun ya da elbisedeki lekeli yerin kesilmesi; zekâtta malın dörtte birinin verilmesinin farz olması;³⁸⁶ elde edilen ganimetlerin kullanılmadan toplanıp yakılması; cumartesi günün

³⁸¹ el-Bakara 2/286.

³⁸² el-Â'râf 7/157.

³⁸³ en-Nisâ 4/160.

³⁸⁴ el-Bakara 2/54.

³⁸⁵ Mâturîdî, Ebû Mansur, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, tahk. Bekir Topaloğlu-Ahmet Vanlıoğlu vd., 1. bs. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005) C.2, S. 234.

³⁸⁶ el-Âlûsî, Şehâdeddin Mahmud, *Rûhu'l-meânî*, tahk. Mahir Habuş vd., 3. bs. (Beyrut; Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye 2015), C. 3, S. 518.

haram kılınması; hatanın meydana geldiği organın kesilmesi; kasten ya da hatâen öldürmede diyet olmaksızın kisasın tayin edilmesidir.³⁸⁷

Son dönem müfessirlerden merhum Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) muhalled eseri *Hak Dili Kur'ân Dini* isimli tefsir kitabında bu âyetleri açıklarken yukarıdaki bilgilere ilave olarak şunları söylemektedir. Benî İsrâil'e yüklenen meşakkatli sorumluluklar; onlardan alınan ve yerine getirilmesi mutlak emredilen ahit; günde elli vakit namazın kılınmasının emredilmesi, vatanlarından sürülüp çıkarılmaları, birçok konuda hemen idam cezasının verilmesi, herhangi bir hata meydana gelirse helal olan yiyeceklerin haram kılınmasıdır.³⁸⁸

Yahudilikte yeme-içme konusuyla alakalı bir dizi meşakkatli yasaklar söz konusudur. Örneğin etin sütle veya sütlü gıdalarla bir arada tüketilmemesi ki bu prensip kaşerut kurallarının en mühimlerindedir. Zira Tevrat'ta konuyla ilgili "Oğlağı anasının sütünde haşlamayın" pasuğu ile ifade edilmiştir. Ayrıca bu yasak etle sütün ve süt ürünlerinin bir arada pişirilmemesini de kapsamaktadır. Dolayısıyla bu yasağa göre et tereyağı ile pişirilemez. Yine Tevrat'ta geviş getirdiği dile getirilmesine rağmen çift tırnaklı olması gerekçe gösterilerek deve de eti haram kılınan hayvanlardandır. Deniz ve suda yaşayıp pulsuz ve yüzgeçsiz olduğundan yunus balığı, balina, yılanbalığı, köpekbalığı ve kedibalığı da haram kılınmıştır. Bunların yanı sıra koyun, keçi, sığır, öküz frk etmeksizin hangi hayvan olursa olsun hayvanın iç yağını yemekte Tevrat'ta yasaklanan yiyeceklerdendir.³⁸⁹

Geçmiş ümmetlerin şeriatlarında var olan meşakkatli hükümlerden biri de evlilikle ilgili olan bir hükümdür. Hz. Musa'nın (a.s) şeriatından önceki şeriatlarda bir ailenin iki kızını aynı anda bir nikah altına almak caizdi. Nitekim Hz. Yakub (a.s) babası Hz. İshak'ın (a.s) yönlendirmesi neticesinde dayısı Lâyan'ın kızları ile evlenmiştir. Yedi yıl mehir namıyla dayısına hizmet etmiş ve dayısının ilk kızını nikahı altına almış, sonra tekrar yedi yıl daha hizmet ederek diğer kızını nikahlamıştı. Yahudi

³⁸⁷ el-Âlûsî, Şehâdeddin Mahmud, *Rûhu'l-meânî*, C. 9, S. 409.

³⁸⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, sade. İsmail Karaçam, Emin Işık vd. (İstanbul; Azim Dağıtım Merkezi 1992), C. 2 S. 280.

³⁸⁹ Bahar Mammadlı, "Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 63-83.

hukukunda damat, gelinin ailesine *mohar* adı verilen bir ödeme yapardı. Şayet damat adayının *mohar* ödemeye maddî imkanı yoksa talip olduğu kızın ailesine belirli bir süre hizmet ederdi.³⁹⁰ Hz. Yakup'un (a.s) bu hizmeti, *mohar* yerine geçmiş bir hizmettir. Tevrat'ın indirilmesiyle bu hüküm insan onur ve gururunu zedelememesi, aile ve eşlerin bağlarına zarar vermemesi, insanları birtakım ailevi meşakatlere sürüklememesi ve eşlerin özel hayatlarında birtakım kolaylıkların sağlanması gayesiyle kaldırılmıştır.³⁹¹ Bu gerekçelerle İslâm şeriatında da bu yasak devamlılığını sürdürme gelmiştir. Nitekim Kur'ân'da “İki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı”³⁹² buyrulmuştur. Mezkur gerekçelerin varlığı münasebetiyle İslâm şeriatında aynı anda bir kadın ve onun halası yahut teyzesi ile evlenmekte yasaklanmıştır. Konuyla ilgili Hz. Peygamber (s.a.s) efendimiz “Kadın ve halasını, kadın ve teyzesini aynı nikah altına almak helal değildir.”³⁹³ buyurmuştur.³⁹⁴

3.3. Meşakkatin Çeşitleri

Usûlcüler, özellikle de küllî kâideler hakkında eser te'lif eden âlimler, meşakkati iki kısma ayırmışlardır.³⁹⁵ Bunlar;

Birinci kısım: Çoğunlukla ibadetlerin içerdiği, mükellefin yükümlülükleri ile beraber olan ve onlardan ayrılmayan meşakkatlerdir. Bu tür meşakkatler ibadet ve dini yükümlülüklerin iskât ve tahfifinde bir etki teşkil etmemektedir. Örneğin; soğuk havalarda abdest ve gusül almanın, uzun ve sıcak günlerde oruç tutmanın; hac ve cihad gibi durumlarda yolculuğun; iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın; haddelerin uygulanması durumunda verilen eza ve cefanın meşakkati gibi. Bu ve benzeri

³⁹⁰ Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *DİA*, C. 28, S. 389-391.

³⁹¹ M. Masum Vanlıoğlu, *Kefevî'nin Ketâib'inde İslâm Hukukunun Teşekkülü (Basılmış Doktora Tezi)*, 1. bs. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2021), 118.

³⁹² En-Nisâ, 4/23.

³⁹³ Buhârî, “Nikah” 4; Müslim, “Nikah”, 33.

³⁹⁴ Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *el-Ahvâlü's-Şahsiyye fî Şer'ati'l-İslâmiyye*, 1. bs. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018), 123-124.

³⁹⁵ İbn Nuceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 70; Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, C. 2, S. 1001; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, C. 2, 119-123.

meşakkatler, ibadetler ile beraber olduğundan hiçbir zaman ve mekânda ibadetlerin ifâ edilmesine engel oluşturmamaktadır.³⁹⁶

İkinci kısım: Çoğunlukla kendisinden meşakkatin ayrıldığı ibadetlerdir ki bunlar da birkaç derecede değerlendirilir.³⁹⁷

a. Çok ağır ve büyük seviyedeki meşakkatler: Bu kısım meşakkatler, tahfifi gerektiren alanı kapsamaktadır. İnsan hayatının, uzuvlarının ve uzuvların fonksiyonlarının tehlikede olması halinde duyulan korkunun meşakkati gibi. Örneğin; hacca deniz yolundan başka bir yol yoksa ve bu yolda güvenli değilse hac ibadeti kişiye farz olmamaktadır.

b. Orta seviyedeki meşakkatler: Bu kısım meşakkatler tahfife sebep olmaktadır. Örneğin; hasta birinin Ramazan ayında hastalığının artması yahut iyileşmemesinin gecikmesinden korkması durumudur ki kişinin, bu durumda farz olan orucu tutmaması caizdir. Teyemmüm almayı mubah kılan durumlar da bu kısma örnek teşkil etmektedir.

c. Hafif seviyedeki meşakkatler: Bu kısım meşakkatler tahfifi gerektirmemektedir. Örneğin; en hafif baş ve parmak ağrısı, hafif bir mizaç bozukluğu gibi meşakkatlerdir. Çünkü ibadetlerde tahfife etkisi olmayan bu tür mepsedetleri defedip, ibadetlerin maslahatlarını elde etmek evlâdır.

3.4. Meşakkatin Tespiti

Hükümlere etki ederek tahfife sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkatin tespiti konusunda şeri' naslarda belirleyici herhangi bir ölçüt bulunmamaktadır. Gerek âyet-i celîleler gerekse hadîs-i şerifler titizlikle incelendiğinde meşakkati belirleyici somut bir kritere rastlanmak mümkün değildir. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s) ve sahabe-i kirâmın maruz kaldığı meşakkatli olaylar karşısında takındıkları tavırlar tetkik edildiğinde onların, zamana, mekana ve şartlara göre kolay ve meşakkatsiz olanı tercih ettikleri, olabildiğince meşakkati defetmeye yönelik tutum sergiledikleri, bu

³⁹⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 70; İzzeddin b. Abdüsselam, *el-Kavâidü'l-kübrâ*, C. 2, S. 15. Karâfi, *el-Furûk*, C. 1, S. 281.

³⁹⁷ İbn Nüceym, *A.g.e.*, 70; İzzeddin b. Abdüsselam, *A.g.e.*, C. 2, S. 15. Karâfi, *A.g.e.*, C. 1, S. 281-282.

minvalde fetva verdikleri ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Buradan hareketle İslâm hukukçuları hükümlere etki ederek tahfife sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkatin tespiti konusunda farklı yaklaşımlara sahiptirler. Şafîî hukukçulardan İzzeddin b. Abdüsselam (ö. 660/1262) bu hususta kullanılabilecek tek kriterin, hakkında hüküm verilecek meşakkatin alt ve üst derecesindeki meşakkatlerden hangisine daha yakın olduğunu tespit edip ona kıyaslamakla mümkün olduğunu ifade etmekte, ölçüsü olmayan meşakkatli durumları ortadan kaldırmanın caiz olmadığı söylemektedir. O, ibadetlerde bulunan meşakkati tespit etmenin en doğru yönteminin bu ibadetler için dinin göz önünde bulundurup itibar ettiği en alt meşakkat derecesine kıyaslanarak değerlendirilebileceğini kanaatindedir. Buna göre kişinin karşılaştığı meşakkat, dinin itibar ettiği alt derecedeki veya aynı seviyedeki bir zorluk ise ruhsata sebep olur. Örneğin; hac için ihramlı kişinin bitlenmesi sonucunda karşılaştığı meşakkat, onun başını tıraş etmesini mubah kılar. Aynı kişi farklı hastalıklarla karşılaştığında da gördüğü veya görebileceği zarar ve meşakkatler, bitlenmeye kıyas edilir. İzzeddin b. Abdüsselam, hükümlere etki ederek tahfife sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkatin alt ve üst seviyesindeki zorluklara kıyas edilerek tespit edilebileceğini ve burada mükelleflerin zanlarının esas alınacağını belirtmiştir. Muâmelât konularında ise nitelikleri en azına hamletmek şerîatin maksatlarına ve maslahatlarına en uygun olandır. Ölçülmesi imkân dışı olan şeylerin en azına hamledilmesi kuralı şerîatta var olan bir prensiptir. Sözelimi selem akdine konu olan malın en üst kademeye veya orta kademeye hamledilmesi onun bulunmasında ve yapılmasında birçok zorluğa ve meşakkate sebep olacak, insanlar arasında da anlaşmazlıklar ve ayrılıklar vuku bulacaktır.³⁹⁸

Mâlikî hukukçu Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1285) de *el-Furûk* isimli eserinde İzzeddin b. Abdüsselam'dan alıntılar yaparak meseleyi örneklendirmiş, hükümlere etki ederek tahfife sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkati tespit konusunda *örfün* etkili olduğunu ifade etmiştir. Karâfî, şerîatta sınırlandırılmasıyla ilgili herhangi bir hükmün varid olmadığı konularda o şeyin tespiti için şeriatın prensiplerine yakın olmasının saptanmasını dikkate alındığını belirtmektedir. O, bu sonuca “Şeriatın itibar ettiği konularda takrib ta’tilden evladır.” ilkesini gerekçe olarak sunmuştur. Bu prensibe göre bir şeyin tespit edilmesi için dinde sınırları belirli olana

³⁹⁸ İzzeddin b. Abdüsselam, *el-Kavâidü'l-kübrâ*, C. 2, S. 19-24;

kıyas edilerek belirlenmesinin o şeyi işlevsiz hale getirmekten daha doğru olduğunu anlamına gelmektedir.³⁹⁹

3.5. Meşakkatin Neticesi Olarak Tahfif ve Çeşitleri

Tahfif kelimesi sözlükte “*hafifletme ve kolaylaştırma*” anlamına gelip ister hissî ister manevi olsun *teskîl* kavramının zıttıdır. (خفف) kökünden gelip Kur’ân’da “*Ama kimin de tartıları hafif gelirse...*”.⁴⁰⁰ şeklinde sözlük anlamıyla yer almaktadır. *Teklîf-i tahfif*, edası kolay olan; *teklîf-i sekîl* ise hac vb. gibi edası meşakkatli olandır. *Tahfif* kelimesi kavram olarak “*Eğer şerî bir hükmün bizzat aslında zorluk ve meşakkat varsa o hükmün meşakkatini nesih yahut teshîl ile kaldırmak*” demektir.⁴⁰¹ Tahfif, teysîrden daha husûsî bir anlam ifade etmektedir.

Tahfifi kısımlandırma ve çeşitlendirme konusunda ilk çalışmayı İzzeddin b. Abdüsselam’ın yaptığı görmekteyiz. O, tahfifi *ıskât, tenkîs, ibdâl, te’hîr, takdîm, terhîs* olmak üzere altı çeşide ayırmıştır. Daha sonra Ebû Saîd el-Alâî (ö. 761/1359), İzzeddin b. Abdüsselam’ın çeşitlendirmesine *tağyîr* tahfifini ilave ederek yediye yükseltmiştir.⁴⁰² Araştırmalarımızda daha sonra gelen fakihler mevcut tahfif çeşitlerine *tahyîr*⁴⁰³ ve *ibâha*⁴⁰⁴ çeşitlerini ilâve etmişlerdir. Ancak bu son iki çeşitlendirme aynı anlamı ifade ettiklerinden biz onları bir başlık içerisinde zikretmekte fayda görüyoruz.

Mükelleften istenen yükümlülüklerin içermiş olduğu meşakkatin etkisiyle hükümlerde tahfifin yolları yedi tanedir. Bunlar;⁴⁰⁵

³⁹⁹ Karâfî, *el-Furûk*, C. 1, S. 282-288.

⁴⁰⁰ el-Kâri’a, 101/8.

⁴⁰¹ Heyet, “Teysîr”, *el-Mevsûa el-fıkhiyye*, C.14, S. 211.

⁴⁰² İzzeddin b. Abdüsselam, *el-Kavâidü’l-kübrâ*, C. 2, S. 12; el-Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *el-Mecmu’l-müzehheb fî Kavâi’di’l-mezheb*, tahk. Muhammed b. Abdülgaflar eş-Şerif, bs. 1, (Kuveyt: Vüzerâtü’l-Evkâf, 1994), C. 1, S. 353; Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 186.

⁴⁰³ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 195.

⁴⁰⁴ Heyet, “Ruhsat”, *el-Mevsûatü’l-fıkhiyye*, C. 22, S. 161.

⁴⁰⁵ İbn Nuceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 71-72.

3.5.1. Tahfif-i İskât

Özürlerin veya kendisini gerektirecek halin varlığı münasebetiyle mükellefteki bir hakkın veya yükümlülüğünü düşürülmesini ifade etmektedir.⁴⁰⁶

İskât sözcüğü (الإيقاع) el-îkâ' anlamında gelmektedir. Burada سقط kelimesi وقع anlamına kullanılmıştır. Fakihlere göre el-îkâ', farzların düşmesi, farzların ve dini emirlerin yerine getirilmesinin düşmesi/istenmemesi anlamına gelmektedir.⁴⁰⁷

Tahfif-i İskât'a örnek olarak; hastalık, şiddetli rüzgar, soğuk yahut yağmur sebebiyle gerek vakit namazlarında gerekse de Cuma namazında cemaate, camiye gitmenin düşürülmesi gibi. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) soğuk ve yağmurlu bir gecede ashabına namazlarını konaklama yerlerinde kılmalarına emretmektedir.⁴⁰⁸ Bazı fakihler mezkûr sebepler dolayısıyla Cuma namazının mükelleften düştüğünü ifade etmişlerdir. Ancak Ebû Saîd el-Alâî, mezkur sebeplerin cemaate gitmeye mani olduğunu Cuma namazı yerine öğle namazının kılındığı delil göstererek bu çeşit tahfifin *tahfif-i ibdâl* olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁹

Korku namazında istikbâl-i kible şartının düşürülmesi,⁴¹⁰ kişide bedenî ve mâlî kudretin bulunması anlamına gelen istitaâtin, kişide olmaması halinde mükelleflerden hac ve umre sorumluluğunun düşülmesi gibi. Çünkü sadece istitaât şartları var olduğunda hac ve umre sorumluluğu mükellefin zimmetinde ölünceye kadar farz olarak kalmaktadır.⁴¹¹ Kişiler hac ve umre ibadetleriyle sorumlu tutulabilmesi için istitaât şartı; İmam Şâfî'ye göre mâlî kudretin kişide var olması; Mâlikî mezhebine göre şahısta bedenî kudretin bulunmasıyken Ebû Hanîfe'ye ise hem mâlî hem de

⁴⁰⁶ Ali Bardakoğlu, "İskât", *DİA*, C. 19, S. 137; Heyet, "Ruhsat", *el-Mevsûatü'l-Fıkhıyye*, C. 22, S.159.

⁴⁰⁷ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 186-187.

⁴⁰⁸ Buhârî, "Ezân", 18.

⁴⁰⁹ el-Alâî, *el-Mecmu'l-Müzehheb fî Kavâi'di'l-Mezheb*, C. 1, S. 354; Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*,187.

⁴¹⁰ Şâfî, *Risâle*, bs. 2, (Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1399) S. 122, 177.

⁴¹¹ el-Alâî, *el-Mecmu'l-Müzehheb fî Kavâi'di'l-Mezheb*, C. 1, S. 354;

bedenî kudretin mükellefte var olmasıdır.⁴¹² Nitekim Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de “*Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*”.⁴¹³ buyurmaktadır.

Özür sahibi kişilerin umûmî seferberlik anında cihâda çıkma zorunluluğunun düşürülmesi.⁴¹⁴ Nitekim Allah Teâlâ “*Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz*”.⁴¹⁵ buyurmaktadır.

Su ve temiz toprağın bulunmaması durumunda namaz kılma farziyyetinin düşmesidir ki Mâlik, Ebû Hanîfe, Şafîi, Sevrî (ö. 161/778) ve Evzaî (ö. 157/774) bu görüştedir. Şu kadar var ki Ebû Hanîfe ve Ashabı, Şafîi, Sevrî ve Evzaî namaz sorumluluğunun düştüğünü ancak daha sonra kaza etmesi gerektiğini ifade etmektedirler.⁴¹⁶

Ramazân ayında unutarak orucunu bozan kişiden kaza etmesinin düşürülmesi gibi. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), oruçluken unutarak bir şeyler yiyen ve içen kimsenin orucunu tamamlaması gerektiğini vurgulamış ve unutarak yiyen, içen kişiye Allah’ın bir ikram olarak yedirdiğini ve içirdiğini belirtmiştir.⁴¹⁷

Malikî, Hanbelî âlimlerden bazılarına ve Şafîi’ye göre zorluk anında kefâretin düşürülmesi gibi.⁴¹⁸ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), Ramazân ayında hanımı ile cinsel ilişkiye giren kişinin Medine’nin en fakir ve muhtaç kişisi olması ve kefâret olarak verilecek meblağa kendisinin daha fazla ihtiyacının olması gerekçesiyle “*Onu ailene yedir*” buyurmuştur.⁴¹⁹

⁴¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. 2, S. 402.

⁴¹³ Âl-i İmrân 3/97.

⁴¹⁴ İzzeddin b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, S. C. 8

⁴¹⁵ en-Nisâ 4/95.

⁴¹⁶ Kurtûbî, *el-Câmiu’ li-ahkâmi’l-Kurân*, C. 6, S. 105.

⁴¹⁷ Müslim, “Savm”, 171.

⁴¹⁸ Heyet, “Ruhsat”, *el-Mevsûatü’l-Fıkhiyye*, C. 22, S. 160.

⁴¹⁹ Buhârî, “Savm”, 30.

Bazı fakihler tahfif-i tenkîs'in birtakım örneklerinin ıskât tahfifine dahil olduğunu belirtmişler, dört rekatlı namazların sefer durumu gibi ârizî bir halde iki rekata düşmesini örnek göstermişlerdir. Ayrıca hac, oruç, yemin, zihar vb. ibadet ve muâmelatla ilgili gerekli olan birçok kefâretin tedâhül etmesi neticesinde tek bir kefâretin yerine getirilmesi de bu nevi' bir tahfif olarak değerlendirilmiştir.⁴²⁰

3.5.2. Tahfif-i İbdâl

İbdâl sözlükte “bir şeyin geçerliliğini kaldırıp başka bir şeyi onun yerine koymak” anlamına gelir.⁴²¹ Mükelleften istenilen bir ibadetin veya yükümlülüğün, meydana gelen bir meşakkat sebebiyle ona bedel olabilecek başka bir şeyle değiştirilmesidir.⁴²²

Tahfîfin bu şekilde elzem olan şey bedel olan getirilen yeni şeyin, mübdel olan eskisinden daha hafif, daha kolay ve meşakkati daha az olmalıdır. Eğer bu şekilde olmazsa tahfif gerçekleşmemiş, kolaylık sağlanmamış olur.⁴²³

Abdest ve guslün gerekli olduğu durumlarda teyemmüm ile değiştirilmesi gibi.⁴²⁴ Nitekim Allah Teâlâ “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın). Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta, yahut yolculuk halinde bulunursanız, yahut biriniz tuvaletten gelirse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsî birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin*”.⁴²⁵ buyurmuştur.

⁴²⁰ İbn Receb Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn ed-Dımaşkî, *el-Kavâid fi'l-fıkhı'l-islamiyye*, 1. bs. (Mısır; Mektebetü'l-Hancî, 1933), 26.

⁴²¹ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 189.

⁴²² Heyet, “Acz”, *el-Mevsûatü'l-Fıkhıyye*, C. 29, S. 289.

⁴²³ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 189.

⁴²⁴ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nuceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴²⁵ el-Mâide 5/6.

Belirli meşakkatler sebebiyle namazın ayakta edâ etme imkanı olmadığından kıyamın kuûd ile ibdâli, oturma imkanı bulunmadığında kuûdun izdıcâ' (yanı üzere yatarak namaz kılma) ile ibdâli yahut yanı üzere yatarak kılmanın mümkün olmadığı durumlarda îmâ ile namazın kılınması gibi.⁴²⁶ Çünkü Allah Teâlâ “*Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar,*”⁴²⁷ buyurmuştur. Sahabenin önde gelen fakihlerinden Abdullah ibn-i Mesûd ve Abdullah ibn-i Ömer bu âyetin namaz hakkında indirildiğini, kıyama gücü yetmeyen oturma, oturarak namaz kılmaya güç yetiremeyen yatarak namazını kılması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴²⁸ Hz. Peygamber (s.a.s) kişiye gücünün yetmemesi durumunda oturarak namaz kılınması gerektiğini emretmiştir.⁴²⁹ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s) hemoroit (basur) hastalığından muzdarip olan İmran b. Husayn'e namazını âyette olduğu gibi, yukarıda zikredilen şekilde kılmasını emretmiştir.⁴³⁰

Zihâr ve oruç kefareti ödemek için köle bulunmadığında yahut köle satın alıp azat etmeye mâlî imkân olmadığında köle azadının oruç ile, orucun da yemek yedirmek ile ibdâli tahfîf-i ibdâle örnektir.⁴³¹ Nitekim Allah Teâlâ “*Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olmandır. (Buna imkân) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardarda iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme), Allah'a ve Resûlüne inanmanızdan dolayıdır. Bunlar Allah'ın hükümleridir. Kâfirler için acı bir azap vardır.*”⁴³² buyurmuştur.

⁴²⁶ İzzeddin b. Abdüsselam, *A.g.e.*, C. 2, S. 12; İbn Nuceym, *A.g.e.*, 71.

⁴²⁷ Âli İmrân 3/191.

⁴²⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, C. 5, S. 205-214.

⁴²⁹ İbn-i Ebî, Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, tahk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. bs. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, h. 1409), C. 2, S. 69.

⁴³⁰ Buhârî, “Taksîru's-Salât”, 18.

⁴³¹ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nuceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴³² el-Mücâdele 58/3-4.

Yemin keffâretinde yemek yedirme yahut ihtiyaç sahiplerini giydirmeye veya köle azat etmeyi üç gün oruçla ibdâl etmek gibi;⁴³³ Zira Kur'ân-ı Kerîm'de “*Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamıyan üç gün oruç tutmalıdır*”.⁴³⁴ buyurulmuştur.

Ramazân ayında ileri derecede yaşlılık, iyileşmesi umulmayan hastalığa sahip olmak, hamilelik ve süt emzirme⁴³⁵ durumlarından dolayı orucun fideye ile ibdâli gibi;⁴³⁶ çünkü âyet-i celîlede “*Oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fideye gerekir*”.⁴³⁷ buyurulmuştur.

Abdestte ayakları yıkamanın mestler üzerine mesh ile veya sargılı olan yeri yıkamanın mesh etmekle ibdâli; İsticmârın (taş ile istinca) su ile istinca ile ibdâli⁴³⁸ örnek verilebilir.

3.5.3. Tahfif-i Takdîm

Takdîm kelimesi (قَدَّمَ) fiilinin mastarı olup, öne alma, bir şeyi mekânından öncesine nakletme, zamanı gelmeden ifâ etme anlamlarına gelmektedir.⁴³⁹

İki namazın, öncekinin vaktinde kılınması cem-i takdîm⁴⁴⁰ şeklinde isimlendirilir. Bu uygulama Hanefîlere göre sadece Hac döneminde Arafat'ta, ikinci

⁴³³ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴³⁴ el-Mâide 5/89.

⁴³⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, C. 3, S. 124-127.

⁴³⁶ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴³⁷ el-Bakara 2/184.

⁴³⁸ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 191.

⁴³⁹ A.g.e., 191.

⁴⁴⁰ Halit Ünal, “Cem”, *DİA*, C. 7, S. 277-278.

namazını öğle namazı vaktinde öğle namazını kıldıktan sonra yapılmaktadır.⁴⁴¹ Diğer mezheplere göre sefer, hastalık, yağmur ve korku gibi durumlarda da cem-i takdim yapılabilir. ⁴⁴² Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), Tebük gazvesi için seferî durumda hareket etmeden önce güneşin batıya meylettirse öğle ile ikinci namazlarını cem-i takdîm ile birleştirmiş, eğer hareket ettikten sonra güneş batıya meylettirse öğle namazını ikinci namazı vakti oluncaya kadar erteleyerek cem-i tehîr yapmıştır. Akşam namazı için de aynı uygulamayı gerçekleştirmiştir. Eğer hareket etmeden önce güneş battıysa akşam ve yatsı namazlarını akşam namazı vaktinde cem-i takdîm ile birleştirmiş, şafak kaybolmadan önce hareket ettiyse akşam namazını yatsı namazı vakti oluncaya dek erteleyerek cem-i tehîr yapmıştır.⁴⁴³

Zekâtı bir yıl dolmadan dağıtmak; sadaka-i fitrı Ramazan ayının içerisinde vermek tahfîf-i takdîmin örneklerindedir.⁴⁴⁴ Nitekim Hz. Abbâs, Hz. Peygamber'e (s.a.s) zamanı gelmeden sadaka/zekat verebilme durumunu sorduğunda Rasûlullâh (s.a.s) ona izin vermiştir.⁴⁴⁵ Yine Allah Rasûlü ve Hulefâ-i Râşidîn kendi dönemlerinde zekat toplamak için vergi tahsildarlarını önceden gönderiyorlardı.⁴⁴⁶

3.5.4. Tahfîf-i Te'hîr

Te'hîr; geciktirmek, sona almak, arkaya bırakmak, bir şeyi mekânından ve zamanından sonraya nakletmek anlamlarına gelmektedir.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴⁴² Heyet, "Ruhsat", *el-Mevsûatü'l-Fıkhıyye*, C. 22, S. 161; Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 192.

⁴⁴³ İbn-i Hâcer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr*, 1. bs. (Mekke: Müessesetü Kurtuba, 1995), C. 2, S. 101-102.

⁴⁴⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71; İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, "Zekât", 21.

⁴⁴⁶ İbn-i Hâcer el-Askalânî, *Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr*, C. 2, S. 311.

⁴⁴⁷ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 193.

Boğulanı kurtarmak,⁴⁴⁸ yangını söndürmek veya insan hayatını, malını, namusunu kurtarmak gibi hayati öneme hâiz bir durum sebebiyle ibadeti zamanından te'hîr etmekte bu nevi' bir tahfiftir.⁴⁴⁹

İki namazın sonrakinin vaktinde kılınmasına cem'-i te'hîr adı verilmektedir. Hanefî mezhebine göre sadece Hac mevsiminde Müzdelife'de yapılırken, diğer üç mezhebe göre yolculuk, hastalık, yağmur ve korku gibi durumlarda cem'-i te'hîr yapılabilmektedir.⁴⁵⁰ Tahfîf-i takdîm başlığı altında zikrettiğimiz Tebük gazvesi ile ilgili hadis bu konuya da delil teşkil etmektedir.

Yolcu ve hasta gibi geçerli bir özü olan kişinin Ramazan orucunu mukim veya sağlıklı dönemine te'hîr etmesi de tahfîf-i te'hîrdir.⁴⁵¹ Nitekim Allah Teâlâ “*Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar*”⁴⁵² buyurmuştur.

3.5.5. Tahfîf-i Tenkîs

Tenkîs, tamam olduktan sonra bir şeyin bir şeyden veya bazısının bir şeyden giderilmesi, eksiltilmesi⁴⁵³ anlamına gelmektedir.

Yolculuk esnasında dört rekatlı namazların iki rekate olarak kısaltılması;⁴⁵⁴ eklem, omurga, diz, nörolojik vb. hastalıklardan dolayı ruku, secde, celse vb. namaz fiillerini yerine getiremeyecek kadar kişinin hasta olması durumunda namaz fiillerinin eksiltilecek veya îmâ ile kılınması tahfîf-i tenkîs örneklerindedir.⁴⁵⁵ Nitekim Hz.

⁴⁴⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴⁴⁹ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 193.

⁴⁵⁰ Heyet, “Ruhsat”, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, C. 22, S. 161.

⁴⁵¹ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴⁵² el-Bakara 2/184.

⁴⁵³ Bâhuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 188.

⁴⁵⁴ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71.

⁴⁵⁵ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, S. 12; Bâhuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 188.

Peygamber (s.a.s) “Size bir iş emrettiğimde onu gücünüz nispetinde yerine getiriniz buyurmuştur.⁴⁵⁶ Dolayısıyla hasta kişi, namazda en fazla nasıl ve ne kadar fazla rükûn yapacaksa namazını o şekilde edâ etmelidir. Fukaha bu çeşit tahfifin hukukta yer aldığını Hz. Peygamber’in (s.a.s) “Sizden kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Eğer eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme yöntemine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir”.⁴⁵⁷ hadîs-i şerifini delil göstermişlerdir.⁴⁵⁸

3.5.6. Tahfif-i Terhîs

Terhîs, kolaylık ve kolaylaştırma anlamlarına gelmektedir. Tezimizin ikinci bölümünde ruhsatla ilgili detaylı bilgi sunmaya çalıştığımızdan burada sözü uzatmayacağız. Terhîs tahfifi tüm tahfif çeşitlerini kapsıyor diyebiliriz. Zira bu tahfifâtlar kulların özürlerine binaen meşru‘ kılınmışlardır.

Tahfîf-i terhîs, hadesten tahareti teyemmümle giderip namaz kılmak; taş ile istinca yapan kişinin üzerindeki az miktarda olan ve yalnız su ile izalesi mümkün olan pislikle namaz kılması; boğazında lokma kalan kişinin ölmemesi için haram olan içkiyle boğazındaki lokmayı gidermek zorunda kalması; dinen necaset sayılan maddeleri tedavi maksadıysa tüketmek; ikrah anında kelime-i küfrü telaffuz etmek; yara, çiban vb. lekelerle namaz kılmak gibi tehlikeli engellerin varlığıyla meydana gelir.⁴⁵⁹

3.5.7. Tahfif-i Tağyîr

Tağyîr, bir şeyin olduğu durumu kaldırmak, içinde bulunduğu hali değiştirmek anlamına gelmektedir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Buhârî, “el-İ’tisâm bi’l-Kitab ve’s-Sünne”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 15, S. 320; Beyhakî, *es-Sünnenü’l-kübrâ*, C.4, S. 423.

⁴⁵⁷ Müslim, “İmân” 78; Tirmizî, “Fiten” 11; Nesâî, “İmân” 17.

⁴⁵⁸ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 188.

⁴⁵⁹ İzzeddin b. Abdüsselam, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, S. 12; İbn Nuceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 71; el-Alâî, *el-Mecmu’l-müzehheb fî kavâi’di’l-mezheb*, C. 1, S. 353.

⁴⁶⁰ Bahuseyn, *Kâide; el-Meşakkat’ü-Teclibüt-Teysîr*, S. 195.

Düşmanla karşı karşıya kalma vb. durumlarda kılınan korku namazının düzeninin değiştirilmesi gibi.⁴⁶¹ Nitekim Allah Teâlâ “*Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namazı kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer grup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar*”.⁴⁶² buyurmuştur.

3.5.8. Tahfif-i Tahyîr veya Tahfif-i İbâha

İbâha, sözlükte “açık olmak, açığa çıkarmak” anlamına gelirken, literatürde “*şâriin mükellefi yapıp yapmamakta serbest bıraktığı fiil*” demektir.⁴⁶³ Tahyîr, iki şey arasında serbest bırakmak, tercih hakkı sunmak gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁴

Bazı necasetlerin azlığı yahut giderilmesinin zorluğu veya kendisinden sakınmanın sıkıntılı olduğu durumlarda bu necaset miktarının affedilmesi bu çeşit tahfife örnek gösterilmiştir.⁴⁶⁵

Yemin keffâreti konusunda Şârî mükellefi yemek yedirme, fakir giydirme ve köle azat etme arasında serbest bırakmış, “*Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir*”.⁴⁶⁶ buyurmuştur. Buradaki tahfif gayet nettir. Çünkü mükellef üç seçenekten kendisine en uygun olanı tercih edecek ve üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirecektir.

Savaşta yakalanana esirler hakkında da devlet başkanının serbest yetkisi söz konusudur. İsterse onları bir karşılık beklemezsizin salıverir, isterse fidye karşılığında

⁴⁶¹ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 71; el-Alâî, *el-Mecmu'l-müzehheb fi kavâi'di'l-mezheb*, C. 1, S. 353.

⁴⁶² en-Nisâ 4/102; Hayrettin Karaman, vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, S. 94.

⁴⁶³ İbrahim Kâfi Dönmez, “Mubah”, *DİA*, C. 30, S. 339.

⁴⁶⁴ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 195.

⁴⁶⁵ Heyet, “Ruhsat”, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, C. 22, S. 161.

⁴⁶⁶ el-Mâide 5/89.

özgür bırakır. Konuyla ilgili âyet-i kerîmde “*Savaş sona erince de artık ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin*”.⁴⁶⁷ buyrulmuştur.

İhramlı kişi harem bölgesinde av yapma yasağını ihlal ederse cezasının kefâretinde serbest bırakılmış, suçun cezası, avın dengi bir kurban kesmek yahut fakirleri doyurmak veya oruç tutmak olarak belirlenmiştir. Kişi seçeneklerden kendisine kolay geleni tercih etmek suretiyle cezasını ödeyebilecektir. Konuyla ilgili âyette “*İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir, yahut onun dengi oruç tutmaktır*”.⁴⁶⁸ buyurulmuştur.

Cinayet suçu işleyen kişinin kısas yahut maktulün velisinin izniyle diyetle cezalandırılması da bu tahfif çeşidine örnek gösterilmektedir. Bu hüküm tüm İslâm ümmetine bir kolaylık olarak meşru‘ kılınmıştır. Nitekim Hz. Mûsâ’ın (a.s) şeriatında diyet söz konusu değilken kısas zorunlu bir cezaydı.⁴⁶⁹

3.6. Meşakkat Nedeniyle Hükümlerde Ruhsata Sebebiyet Veren Haller

İnsanoğlunun hayatı boyunca yapageldiği tüm fiillerinde birtakım zorluklar mevcuttur. Bu zorlukların hangisinin hukuk içerisinde kolaylığa veya hafifliğe sebebiyet vereceğini tespit etmek mühim olduğu kadar zor bir iştir. İslâm hukukçuları, bu hususu belirlerken insanoğlunun tüm fiillerini tek tek ele almak yerine aynı konuyu ihtiva eden pek çok cüzîyi içeren külli kâideler belirleme yolunu tercih etmişler, bu hususta bile meşakkatten kaçınmışlardır. Belirlenen bu külli kâideler, tüm cüzî meselelere uygulanmış böylelikle onların hukuki değerleri ortaya çıkarılmıştır.

Usûl âlimleri, insanın gerek vücûb gerek edâ ehliyetini kısmen ya da tamamen kaldıran ve hükümlerinde değişikliklere sebep olan birtakım ârızaların varlığından bahsetmişlerdir. Bu ârızalara *ehliyyet ârızaları (avârizu'l-ehliyye)* denmektedir. Hanefî usûlcüler bu ârızaları *semavî ârızalar (avârizu semâviyye)* ve *mükteseb ârızalar*

⁴⁶⁷ el-Muhammed 47/4.

⁴⁶⁸ el-Mâide 5/95.

⁴⁶⁹ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 79.

(*avârizu müktesebe*) şeklinde ikiye ayırmıştır. Semavî ârizaları, insanın elinde olmayan; çocukluk, delilik, bunama (ateh), bayılma, unutma, uyuma, hastalık, ölüm, kölelik, hayız ve nifas olarak zikretmişlerdir. Mükteseb ârizalar ise kulun elinde olup etkin rol oynadığı, cehalet, sarhoşluk, ciddiyetsizlik (hezl), hata, ikrah, sefeh (israf ve tebzir), yolculuk olarak ifade edilmiştir.⁴⁷⁰ İşte bu ârizalar, insandan hükümlerin kaldırılmasına veya birtakım hafifletmelerin gerçekleşmesine temel dayanak teşkil eden meşakkatin sebebi olmaktadır.

Bazı âlimler ise meşakkatin sebeplerini *ihtiyârî* ve *ızdırârî* olarak iki çeşitte incelemişlerdir. İhtiyârî sebepleri, insanoğlunun kendi tercihinden kaynaklanıp ortaya çıkan; ızdırârî ise kendi talep ve gayreti olmaksızın meydana gelenler şeklinde tanımlamışlardır. Onlara göre ihtiyârî sebepler, cehalet, sefer, hata ve sarhoşluk iken, ızdırârî sebepler, hastalık, unutmak, noksanlık ve ikrahtır. Bu âlimler, *zorluk ve umûmu'l-belvâyı* ise ihtiyârî ve ızdırârî sebepler arasında ortak olarak kabul etmişlerdir.⁴⁷¹

Meşakkat sebeplerini tek tek incelemeye gelince, biz üst paragraflarda zikrettiğimiz meşakkat sebeplerini Zeynüddin ibn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* isimli eserinde yer verdiği sıralamayı dikkate almak suretiyle irdedeleyeceğiz.

3.6.1. Sefer/Yolculuk

Sefer kelimesi sözlükte “*yazmak, yolculuk yapmak, yolculuk, mesafe ve merhale katetmek, göç etmek, sabah erken vakit çıkıldığında akşam dönülemeyecek mesafeyi aşan bir yere gitmek için yola çıkma (mesâfetü'l-advâ)*”⁴⁷² olarak tanımlanmıştır. İstilah olarak “Yaya yürüyüşü yahut deve gidişi ile üç gün üç gecelik veya daha fazla sürelik bir mesafeye gitmek kastıyla kişinin bulunduğu şehrin

⁴⁷⁰ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 2. bs. (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016) S. 179-191.

⁴⁷¹ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 80-81.

⁴⁷² Fahrettin Atar, “Sefer”, *DİA*, C. 36, S. 294.

evlerinden çıkması” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁷³ Fıkhî literatürde ise “*Bazı hükümlerin değişmesine sebep teşkil eden yolculuk*” anlamında kullanılmıştır.⁴⁷⁴

Yolculuk yapmak, Kur’ân-ı Kerim ve hadîs-i şeriflerde çokça yer almaktadır. Özellikle ilim tahsili,⁴⁷⁵ Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ gibi kutsal mekanları ziyaret,⁴⁷⁶ geçmiş ümmetlerin izlerini müşahede edip ibret almak maksatlarıyla yolculuk tavsiye edilmiştir.⁴⁷⁷ Her ne kadar yolculuk, teşvik edilen bir durum olsa da insanlar için olağandışı ve geçici bir durumdur. Dolayısıyla yolcuya seyahati esnasında özellikle de ibadet sahasında birtakım kolaylıklar sağlanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) efendimizin buyurduğu gibi yolculuk, tek boyutlu bir meşakkat ihtiva etmemektedir.⁴⁷⁸ Yolculukta seferin vermiş olduğu başta yorgunluk vb. bedensel sıkıntılar, kişinin geride bıraktığı ailesi, işi ve malı ile ilgili kaygıları, yol güvenliği ve yolculuğunun nasıl geçeceği ile ilgili endişeleri bulunabilmektedir. Fukaha, sefer halini bir illet kabul etmiş, yolcuya tanınan ruhsatların hikmetini meşakkat yahut meşakkatin kaldırılması şeklinde açıklamışlardır. Ruhsatların devreye girmesi için seferi objektif bir kriter kabul eden İslâm hukukçuları, dinen yolcu sayılan herkesin meşakkat bulunsun veya bulunmasın bu ruhsatlardan yararlanabileceğini ifade etmişlerdir.⁴⁷⁹

Sefer hali hem edâ hem de vücûb ehliyetine zıt bir durum değildir. Yolculuk hali gerekçesiyle dinde var olan hafifletmeler şâri‘ tarafından mükelleflere bir rahmet ve onlardan zorluğun kaldırılmasını hedef alan, hükümlere etki ederek tahfîfe sebep olan ve yasakları mubah kılan meşakkati en önemli sebeplerinden birisidir.⁴⁸⁰

⁴⁷³ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 103.

⁴⁷⁴ Fahrettin Atar, “Sefer”, *DİA*, C. 36, S. 294.

⁴⁷⁵ Buhârî, “İlim”, 10.

⁴⁷⁶ Buhârî, “Şavm”, 67; Müslim, “Hac”, 415.

⁴⁷⁷ Yûsuf 12/109; el-Ankebût 29/20;

⁴⁷⁸ Buhârî, “Umre”, 19

⁴⁷⁹ Fahrettin Atar, “Sefer”, *DİA*, C. 36, S. 294-298.

⁴⁸⁰ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 154.

Yolculuk hali bazı ibadetlerde tahfife sebep olmakta, ilgili hükümlerde bazı esnekliklere yol açmakta veya sorumluluğun düşürülmesi gibi durumlara sebebiyet vermektedir. Örneğin; namazları kısaltma, oruç tutmama, bir gün bir geceden fazla mestler üzerine mesh yapmaya izin verilmesi, kurban ibadetinin düşmesi; Cuma namazı, bayram namazını ve cemaati terke izin, binek üzerinde nafile kılınmasına müsaade edilmesi gibi.⁴⁸¹

3.6.2. Maraz/Hastalık

Maraz/hastalık, zihnen yahut bedenlen meydana gelerek düşüncede veya organlarda sıkıntıya ve görev bozukluğuna yol açan olumsuz durum anlamına gelmektedir.⁴⁸² Hastalık döneminde insan vücudu tabii halinin dışında çalışır ve ârizî birtakım istenmeyen durumlar ortaya çıkabilir. Hastalık esnasında insan iradesinin ve dilediğini yaptırma gücünün vücut üzerindeki etkisi azaldığından dolayı Şâri' mükellefe kolaylıklar sağlamak maksadıyla bazı yükümlülükleri hafifletmiş veya kaldırmıştır. Elbette bunlar hastalığın insan vücudundaki etkisi nispetine göre değişiklik göstermektedir. Nitekim yoğun bakım veya diyaliz ünitesindeki yaşlı ve ağır bakıma ihtiyacı olan bir hasta ile bakımı ailesi tarafından evde yahut kendisi tarafında ayakta gerçekleştirilen bir hasta aynı olmamaktadır. Şeker, romatizma, prostat, kanser çeşitleri, alzheimer, korona vb. salgın hastalıklar insanlar üzerinde ciddi etkilere sebep olmaktadır. Dolayısıyla Şâri' tarafından bir rahmet olarak hastaya birtakım kolaylıklar tanınmıştır. Hastalığın kişi üzerindeki etkisine göre hastaya tanınan bu kolaylıkların bir kısmı Kur'ân-ı Kerim, bir kısmı sünnet-i seniyye, bir kısmı da fukahânın ichtihadı ile ortaya konmuştur.⁴⁸³

İslâm âlimleri bazı özürleri hastalık kategorisinde incelemişlerdir. Bunlar; hayız ve nifas dışında kadının rahminden gelen kanı ifade eden istihaze, yaşlılık, hastalık vb. sebeplerden dolayı idrarı tutamama, dizanteri (kanlı basur), sürekli yellenme, kesilmeyen kanamadır.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, S. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 64.

⁴⁸² H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 179-191.

⁴⁸³ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 112.

⁴⁸⁴ A.g.e., 115-116.

Burada dikkati çeken bir diğer husussa *maraz-ı mevt* diye isimlendirilen ölümcül hastalık veya araya sıhhatli bir hal girmeden ölümle sonuçlanan hastalıktır. Böyle bir hastalığa dūçâr olan kişi, hastalığın kendisi üzerindeki olumsuz etkileri, iç ve dış irade uyumsuzluğu yaşaması, akitlerde kötü kastının bulunması, sahip olduğu haklarını kötüye kullanması vb. sebeplerden dolayı vâris ve alacaklıların haklarını korumak ve onlara gelebilecek bir zararın yahut ortaya çıkabilecek bir meşakkatin defedilebilmesi gayesiyle hastalığının vermiş olduğu olumsuzluk sebebiyle edâ ehliyetiyle ilgili bazı kısıtlamalara maruz kalmıştır.⁴⁸⁵

Hastalık sebebiyle verilen ruhsatlar çoktur. Örneğin; hayatî tehlike anında yahut bir uzvunun zarar görme ihtimalinde veya var olan hastalığın artması muhtemel olduğunda su olsa bile teyemmümün caiz olması; yaraların sargı, alçı vb. şekillerde kapatılması ve bunların üzerinde hem gusûlde hem de abdestte mesh edilmesi; hayatî bir durum olduğunda farz namazı oturarak yahut yatarak veya îmâ yoluyla eda etmek; hastalığın seyrine ve kişi üzerindeki etkisine göre Cuma namazına veya farz namazlara cemaate gitmemesi; hastalık esnasında namazların cem‘ edilmesi; Ramazan ayında hastalığının durumuna göre orucunu bozabilmesi; itikaftan çıkabilmesi; hastalığının devamlılığı sebebiyle fidye vermek kaydıyla Ramazan’da oruç tutmaması; hacda ihram gereken yerde hastalığından dolayı elbise giymek, vücudundan saç, kıl vb. şeyleri koparmak gibi ihram yasakları çiğnemesi veya hac fiillerini yapması için başkasına vekalet vermesi; uzman doktorun, hastanın avret mahalline bakabilmesi; gerekli durumlarda içki vb. yasak maddelerle tedavi olunabilmesi gibi.⁴⁸⁶

3.6.3. İkraḥ/Zorlama

İkraḥ sözcüğü, “rızâ göstermemek, istememek” anlamındaki kürh kökünden türemiştir. Sözlük anlamı “*kişiyi razı olmadığı bir işi yapmaya zorlamak*” demektir. Fıkhî literatürde ise “*Cebir ve tehdit kullanarak kişiyi rızâ göstermeyeceği bir söz ve davranışa zorlamak*” anlamında kullanılmıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Ali Bakkal, “Maraz-ı Mevt”, *DİA*, C. 28, S. 39-41.

⁴⁸⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 64-65. Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmû‘ şerhu’l-müzehheb*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.siz), C. 4, S. 310-311. *Bahuseyn, Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 114-115.

⁴⁸⁷ Ali Bardakoğlu, “İkraḥ”, *DİA*, C. 22, S. 30.

İkrah haklı ve haksız yere yapılabilir. Bizim burada kastettiğimiz haksız yere gerçekleştirilen ikrahtır. Haklı yere, yapılan ikraha hukukta *cebir* denir ki bu geçerli bir durumdur. Örneğin; hâkimin, borcunu ödemeyen kişiyi malını satmaya ve borcunu ödemeye zorlaması gibi. Bu tür bir ikrah hukukun tanıdığı ve bir yetkinin kullanımını ifade etmektedir.⁴⁸⁸

Hanefî hukukçular, ikrah altında kalmanın edâ veya vücûb ehliyetine aykırı olmadığını, kişiden hitap ehliyetini kaldırmadığını, ikrah altında kalmanın asıl itibariyle rızâ ve ihtiyar kavramlarıyla ilişkili olduğunu söylemişlerdir. Çünkü kişi ikrah altındayken akıl, zimmet ve buluş şartları kendisinden kaybolmamaktadır.⁴⁸⁹ Her ne kadar ikrah ehliyete bir zarar vermese de şâri‘ onu birçok durumda bir özür olarak kabul etmiş, tahfif sebeplerinden saymıştır.

İkraha örnek olarak birçok husus zikredilebilir: Kişinin ölümle tehdit edilerek içki içmeye zorlanması, Ramazan ayında canına karşılık farz olan orucu bozmaya zorlanması, kişiyi hayatıyla tehdit ederek elfâz-ı küfrü⁴⁹⁰ telaffuz etmeye zorlanması, şahsın kendi hayatına karşılık haksız bir müslümanın öldürmeye zorlaması ikraha örnek teşkil eden durumlardan bazılarıdır. İkrahin ruhu gereği, öldürme, bir uzvu kesme veya koparma, ciddi yaralama gibi hususlarda mükrehe seçim hakkı tanınmaz. Ancak bir farzı yerine getirmemek yahut bir haramı işlemeye zorlanmakta kul tercih hakkına sahiptir. Zorlamanın şart ve durumuna göre ya zorlamaya maruz bırakıldığı fiili yapar veya terk eder.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ A.g.e., C. 22, S. 35.

⁴⁸⁹ Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Usûlü'l-Pezdevî)*, C. 4, S. 382; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-Usûl*, (Dersaadet: Şirketi Sahafiyeye-i Osmaniyye Matbaası, 1321), 360-365.

⁴⁹⁰ Elfâz-ı küfür; Hz. Peygamber'in (s.a.s) Allah Teâlâ'dan insanlığa getirdiği kati‘ olarak bilinen vahiyleri ve bunlardan zorunlu olarak çıkan dinî hükümleri (zarûrât-ı dîniyye) inkâr etme niteliği barındıran tüm sözlerdir. Kısaca şahsı imandan çıkıp küfre girmeye sebep olan sözlerdir. (Ahmet Saim Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”, *DİA*, C. 11, S. 26.)

⁴⁹¹ Günaydın, İhsan; vd. “Ahmed Ziyaüddin Gümüshânevî'nin Camiu'l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüshânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 635.

Klasik Hanefî fıkıh eserlerinde mükrehin birçok uygulamaları geçerli kabul edilirken Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi 57. ve 105. maddesiyle ikrah altında gerçekleşen akit ve boşamaların taraflar ve toplum özelinde meşakkat ve sıkıntıya yol açtığı göz önünde bulundurulmak suretiyle fasit/geçerli olmadığına hükmedilmiştir.⁴⁹²

3.6.4. Nisyân/Unutkanlık

Nisyan sözcüğü sözlükte “*unutmak, ertelemek, bilerek veya bilmeden terketmek*” anlamına gelirken, istilâh olarak “*sahip olunan bilginin ihtiyaç ânında akla gelmemesini*” ifade etmektedir.⁴⁹³

İnsanın en temel özelliklerinde biri olan nisyan/unutkanlık⁴⁹⁴ birçok âyet ve hadiste bazı yükümlülükleri hafifletici sebeplerden biri olarak kabul edilmektedir.⁴⁹⁵ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) hata, unutma ve zorlandıkları şeylerin ümmetinden kaldırıldığını ve Allah’ın bu hususlarda kullarını bağışlayıp, mazur gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁹⁶

Usûlcüler nisyanı, insan olmanın bir sonucu olarak unutma ve şahsın gaflete dalmasının neticesi olarak unutma şeklinde ikiye ayırmışlardır. Birincisini “aslı unutma” diye isimlendirmişler ve bunun dinen bir mazeret olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak ikinci kısmın dinen bir mazeret olarak kabul edilemeyeceğini ve mükellefin muahezeyi hak edip kınanacağını ifade etmektedirler.⁴⁹⁷ Karafî, nisyan halinin insanı etkisi altına alan ve çaresiz bırakan bir hal olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁸

Nisyanı emir ve nehiy açısından değerlendiren usûl âlimleri, âhirete teallük eden sorumluluğun düştüğünü ancak dünyevi açıdan durumun farklı olduğunu ifade etmiştir. Onlar, me’ mûrât olan yükümlülüklerin nisyan sebebiyle düşmediğini,

⁴⁹² Orhan Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, 4. bs., (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016), 34, 49, 89.

⁴⁹³ İbrahim Kâfî Dönmez, “Nisyan”, *DİA*, C. 33, S.144.

⁴⁹⁴ Taha, 20/115; Yunus, 10/12.

⁴⁹⁵ el-Bakara 2/286; İbn Mâce, “Tâlâk”, 16; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 11.

⁴⁹⁶ İbn Mâce, “Tâlâk”, 16.

⁴⁹⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, C. 4, S. 276-277.

⁴⁹⁸ Karafî, *el-Furûk*, C. 2, S. 148-149

mükellefin onları hatırladığında yerine getirmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.s) unuttuğu için namazını vaktinde edâ edemeyen kişinin hatırladığında namazını kılmasını emretmiştir.⁴⁹⁹

Usûl âlimleri, haram kılınan hususları unutmakla ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmışlardır. Eğer unutilan yasak, oruçluken unutarak yemek, içmek ve cinsel münasebette bulunmak gibi ibadetlerle ilgili olup ibadeti iptal edici değilse keffâret gerekmesizin günahın ortadan kalkacağını bildirmişlerdir. Eğer yasaklanan şey, unutarak hac mevsiminde ihramlı kişinin av hayvanını öldürmesi, saç ve tırnak kesmesi gibi ibadeti iptal edici olursa kişiye keffâret sorumluluğunun yüklendiğini belirtmişlerdir. Çünkü keffâretler, telafi edici özelliğe sahip olduklarından dolayı gerekli görülmüştür. Şayet unutilan fiiller, satılmış gıda maddesinin satım akdi unutilarak yenmesi gibi ibadetlerin dışındaki yasaklarla ilgili ise unutma esnasında kişiden günahın kalkacağı, ancak kişi telef ettiği malı tazmin etmekle yükümlü olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁰⁰

Kurban keserken yahut bir hayvan boğazlarken kişi besmeleyi unutsa bundan sorumlu değildir. Aynı şekilde oruçluken unutarak yeme, içme ve cinsi münasebette bulunmak oruca bir zarar vermemekte,⁵⁰¹ kişiyi kaza etmek veya keffâret ödemek durumunda bırakmamaktadır.⁵⁰²

3.6.5. Cehâlet/Bilgisizlik

Cehâlet yahut cehl kelimesi sözlükte “bilmemek” anlamına gelse de aralarında nüans söz konusudur. Her ikisi de ilmin zıttıdır. Buna göre *cehâlet*, “kendi dışında kalan durumlara ilişkin bilinmezliği” ifade ederken *cehl*, “kişinin inanç, söz veya davranışları konusundaki bilgisizliğini” anlamına gelmektedir.⁵⁰³

⁴⁹⁹ Buhârî, “Mevâkı̄t”, 37; Müslim, “Mesâcid”, 311, 314-316; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Kavâidü'l-kübrâ*, S.2, C. 6.

⁵⁰⁰ İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Kavâidü'l-kübrâ*, S.2, C. 5-6.

⁵⁰¹ Buhârî, “Şavm”, 26; Müslim, “Şıyâm”, 171.

⁵⁰² A.g.e., 633; Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, C. 2, S. 1002.

⁵⁰³ İbrahim Kâfi Dönmez, “Cehâlet”, *DİA*, C. 7, S. 219.

Hanefî usûlcülerden Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 810), iktisabî ekliyet arızalarından olan cehli dört kısma ayırmaktadır. Bu dört kısım sırasıyla şunlardır,⁵⁰⁴

a. Âhirette özür olmaya elverişli olmayan cehl-i bâtıdır. Kendisine açık deliller ve mucizeler geldikten sonra kafirin Allah Teâlâ'nın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed'in (s.a.s) nübüvvetini bilmemesidir. Nitekim bu kişi dünyada kafir kalmasıyla ahirette ise ebedi azap ile hükmolunur. Heva sahibi, bid'atçı kişilerin Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ispatını, kabir azabını, peygamberlerin şefaatinin, Allah Teâlâ'nın kıyamet günü cemâlinin müşâhedesini vb. ahiret ahkâmını bilmemesidir ki, bu kişiler bilgisizlikleri üzere bırakılmayıp cehaletleri giderilir. Küfürle de itham olunmazlar. Kendisinin hak yolda olduğunu zannı ve devlet reisinin ise batıl yolda yürüdüğü iddiasıyla bâğînin/teröristin, ehl-i adlin malını telef ettiğinde tazmin etmesi gerektiğini bilmemesi ki bu kişi dünyada katledilir ahirette ise azaba dâcâr olur. Yine icihadında Kur'ân'a, meşhur sünnete ve ulemanın icmâına muhalif icihad edenin bilgisizliği de bu nevidendir.

b. Âhirette özür olmaya ve dünyada şüphe yani had ve keffâret olmaya elverişli olan cehildir. Hacamat yaptıran kişinin, bu işlem nedeniyle orucunun bozulduğu düşüncesiyle orucunu yemesi gibi ki bu düşünce gelişigüzel bir zan niteliğinde olmayıp bu minvalde var olan bir fetvaya (İmam Evzâî'nin böyle bir görüşü var)⁵⁰⁵ yahut kişinin senedini veya tevilini bilmese bile “Kan alanın da aldıranında orucu bozuktur.”⁵⁰⁶ hadîs-i şerîfinden mülhem olmasıdır. Böyle bir kişi her ne kadar bu mevzudaki sahîh içtihadı bilmemesiyle ilgili cehaleti ictheadî bir konuda meydana gelmiş bir düşünce olduğundan keffâreti düşüren bir mazeret konumundadır. Böyle bir durumda kişiye sadece kaza gerekir, keffâret gerekmez. Kendisine helal olduğu zannıyla çocuğunun cariyesi ile zina eden kişinin bilmemesidir ki bu iştibah şüphesi konumundaki cehalettir. Böyle bir durumda kişiye zina haddi uygulanmadığı gibi nesep sabit olmaz ve cariyenin iddet beklemesi de gerekmez.

⁵⁰⁴ Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *el-Menâr fî usûlü'l-fikh*, tahk. İlyas Kaplan, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2016), 207-209: Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 142-145.

⁵⁰⁵ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 189.

⁵⁰⁶ Buhârî, “Savm”, 32; Ebû Dâvûd, “Savm” 28.

c. Âhirette özür olan cehalettir. Dârulharb'de İslâmla müşerref olup dâruislâm'a da hicret etmeyen kişinin dinin farz olan ibadetlerini bilmemesi gibi.

d. Üçüncü bölüme mülhak olan bu kısım, şüfa' hakkına sahip olan şefi'in satım işleminden habersiz olması; evli cariyenin hürriyetine kavuştuğunu bilmemesi, bakire kızın velisi tarafından evlendirildiğini bilmemesi; vekilin müvekkili tayin ettiğini veya azlettiğini bilmemesi; me'zûn kölenin kendisine ticaret, nikah vb. konularda izin verildiğini yahut azledildiğini bilmemesi gibi.

Cehâletin asıl itibariyle ehliyete bir zıtlığı söz konusu değildir.⁵⁰⁷ Buna rağmen Şâri' tarafından insanlara bir rahmet, onlardan meşakkat ve sıkıntıyı gidermek gayesiyle tahfif ve kolaylık sebebi olarak değerlendirilmiştir.⁵⁰⁸

Cehâlet sebebiyle de birtakım hükümler hafifletilmektedir. Örneğin; müvekkil vekilini azlettiğini vekile bildirmez, vekilde müvekkil adına bir akit gerçekleştirirse meşakkati defedebilmek, kolaylık sağlayabilmek için akit geçerli sayılır.⁵⁰⁹ Oruçlu kişi kan aldığında orucunun bozulduğunu düşünerek yemek yemesinde de cehalet şüphesi olduğu ifade edilmiş, kişiden keffâret sorumluluğu düşürülmüştür.⁵¹⁰

3.6.6. Umûmü'l-belvâ

Umûmü'l-belvâ, “Kaçınılması büyük güçlüğüne yol açan yahut yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan olaylar” anlamında kullanılan fıkıh terimidir. Umûmü'l-belvâ kavramının terim anlamını kısa ve veciz bir şekilde anlatabilmek için *genel zarûret* veya *halkın genel ihtiyacı* gibi ifadeler kullanılmaktadır.⁵¹¹

Umûmü'l-belvâ ile zarûret arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Nitekim fıkihta yer yer aynı hükmün delili olarak hem umûmü'l-belvâ hem de zarûret gösterilmiştir. Umûmü'l-belvânın varlığını tespit konusunda ulemâ birtakım şartlar

⁵⁰⁷ Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz*, 91.

⁵⁰⁸ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 141.

⁵⁰⁹ Zerkâ, *A.g.e.*, C. 2, S. 1002.

⁵¹⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 67-69; Günaydın, İhsan; vd. “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevi'nin Camiu'l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 634.

⁵¹¹ Mustafa Baktır, “Umûmü'l-belvâ” *DİA*, C. 42, S. 155.

aramaktadır. Bu şartlar, ihtiyaç ve zarûret halinin varlığı, söz konusu halin varlığı ve çokca tekrar etmesidir.⁵¹²

Umûmü'l-belvâ nedeniyle hükümlerde tahfifin gerçekleşebilmesi için bazı şartlar söz konusudur. Bunlar: umûmü'l-belvâ, toplumun bütününe kapsayan bir zarûret hali olup fiili olarak gerçekleşmeli, mükelleflerin gevşekliğinden kaynaklanmayan doğal bir durum olmalıdır. Ayrıca şeriata özellikle de kat'i naslara muhalif olmamalı ve dinen mâsiyet sayılan bir husus olmamalıdır.⁵¹³

Zorluk ve umûmü'l-belvâ vesilesiyle hükümlerde gerçekleşen hafifletmelere; namaz kılariken bir dirhem miktarındaki necâset-i galîza ve bir elbisenin dörtte birinden daha az necâset-i hafîfenin affedilmesi örnek olarak verilmektedir.⁵¹⁴ Kedi hakkında Hz. Peygamber (s.a.s) “O necis değildir, o etrafınızda dolaşan hayvanlardandır”⁵¹⁵ buyurmuştur. Fukaha, salyasının necis olmasına ve etinin yenmemesine rağmen ilgili rivayet ışığında kedinin artığını genel hükümden istisna ederek necis saymamıştır. Gerekçe olarak ise insanların etrafında dolaşmasını ve kendisinden sakınmanın mümkün olmadığını söylemiş ve bunu umûmü'l-belvânın bir örneği olarak göstermiştir. Tozlu topraklı yollardaki hayvan atıklarının çamurlaşarak elbiseye bulaşması veya sıçraması da bu kapsamda değerlendirilerek namaza engel görülmemiştir. Kadılıkta ictihad şartının aranmaması, teâti yoluyla alışverişin cevazı, olgunlaşmamış meyvenin satılabilmesi ve oruçlu kişinin yolda toz toprak yutması sonucunda orucunun bozulmaması da bu çeşit hafifletmelerdir.⁵¹⁶

Günlük hayatımızda karşılaştığımız birçok yeni uygulama umûmü'l-belvâ kapsamında değerlendirilerek caiz görülmüştür. Ezanı camiden uzak mesafelere duyurabilmek için anfi ve hoparlör kullanılması, paketlenmiş hazır yiyeceklerin görülmeden satın alınması, hacda kolaylık maksadıyla kadınların âdet geciktirici ilaç kullanması, mahkemelerde parmak izi ve imzanın ipucu olarak değerlendirilerek hüküm verilmesi, organ nakli yapılması ve internet üzerinden alışverişin caiz olması

⁵¹² A.g.e., C. 42, S. 155.

⁵¹³ Heyet, “Umûmü'l-belvâ”, *Mevsûatü'l-fikhyye*, C. 31, S. 6-10.

⁵¹⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, 65.

⁵¹⁵ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 38; Tirmizi, “Tahâret”, 69.

⁵¹⁶ Mustafa Baktır, “Umûmü'l-belvâ” *DİA*, C. 42, S. 155.

bu uygulamalardan birkaçıdır.⁵¹⁷ Konuyla ilgili gerek ibadet gerekse muamelât alanında çok fazla örnek olması hasebiyle bu kadarıyla iktifa edeceğiz.

3.6.7. Noksanlık

Sözlükte “zayıflık” anlamına gelen noksanlık, kişinin aklında, bedeninde yahut dininde var olan zayıflığı ifade etmektedir. Ehliyet engellerinden önemli bir çoğunluğunu ifade eden noksanlık, ihtiyârî olmayıp izdirârî ehliyet engellerindedir.⁵¹⁸ Nitekim noksanlığın kapsamına baktığımızda geniş bir yelpazeyi içerdiğine şahitlik etmekteyiz.

Fukaha, noksanlığı *hükmi* ve *hakîki* olmak üzere iki kısımda değerlendirmiş, hükmi noksanlığın kölelik olduğunu ifade etmişlerdir. Hakîki noksanlığı ise *akli* ve *cismi* olarak ikiye ayırmış, akli olanın; sığar, cünûn, ateh/bunaklık, uyku hali ve baygınlık durumları olduğunu belirtmişlerdir. Cismi noksanlığın ise, hayız, nifas, hamilelik ve süt emzirme gibi *tabii* ve *hilkî*; amâlık ve ahreslik gibi *gayr-i tabii*⁵¹⁹ olarak değerlendirmişlerdir.⁵²⁰

Hanefî usûlcüler, noksanlık kapsamında değerlendirilen sığar, cünun/delilik, ateh/bunaklık, unutkanlık, uyku hali, baygınlık, hastalık ve ölüm gibi tüm ehliyet engellerini semâvî ehliyet engelleri başlığı altında incelemektedirler.⁵²¹

Noksanlık gerekçesiyle tahfife sebep olan durumlar arasında şunları zikredebiliriz. Örneğin; sabî/çocuk ve mecnunun mükellefiyetlerinin olmamasından dolayı onların mallarıyla ilgili tasarrufların bir bölümünün velilerine devredilmesi; çocukların terbiye ve bakım işleri onlara merhametle davranılması bakımından hadâne hakkının ilk etapta kadınlara devredilmesi; erkekler üzerine farz olan cihad, Cuma

⁵¹⁷ Devserî, Müslim b. Muhammed b. Mâcid, *Umûmü'l-belvâ, dirâse nazariyye taḥbîkiyye*, 1. bs. (Riyad; Mektebetü'r-rüşd, 1420/2000), 417-510

⁵¹⁸ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 82.

⁵¹⁹ Olağandışı. İnsan oğlunun alışılmış olan yaratılışın dışında birtakım uzuvlarının veya bu uzuvların işlevlerinin eksikliği gibi bir kusurla dünyaya gelmesidir.

⁵²⁰ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 83-110.

⁵²¹ Neseî, *el-Menâr fî Usûli'l-Fıkh*, 200-207.

namazı vb. bazı durumların kadınlardan yerine getirilmesinin istenmemesi gösterilmektedir.⁵²²

3.7. Meşakkatle İlgili Küllî Kâideler

İslâm hukukunda küllî kâide “*Hukukun temel ilkelerini yansıtan, farklı alanlardaki fer‘î meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önerme*”⁵²³ olarak tanımlanmaktadır.

Karâfî fikhî, furu‘ ve usûl şeklinde iki kısma ayırmış, usûlü de usûl-i fikh ve kavâid-i külliye şeklinde iki bölüm olduğunu ifade ettikten sonra kavâid-i külliye, şeriatın sınırlarına ve hikmetlerine kavramaya yarayan tümel prensipler olduğunu dile getirmiştir.⁵²⁴

Hz. Peygamber (s.a.s) döneminden itibaren rivâyet edilen şifâhî fikh geleneği içerisinde oluşan küllî kâideler, İmam Muhammed eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) “zâhirü’r-rivâye” isimli eserlerinden itibaren kitaplarda yerini almış ve ilgili olduğu konuyu daha kapsamlı ele alınmasına ve daha kolayca anlaşılmasına yardımcı olmuştur.⁵²⁵

Eğer küllî kâideler oluşturulmasaydı fikhî ahkâm dağınık bir halde kalacak, belirli bir esasa dayanmaksızın fikhî hükümler arasında birtakım çatışmalar ortaya çıkacak, genel illetler tezahür edecek, farklı dini yönelimler peydahlanacaktı. Ancak küllî kâideler, ifade ettikleri çeşitli anlam yelpazesi ve konu bütünlüğü dikkate alındığında çokça tikel meseleyi ezberlemeye gerek kalmaksızın illet birliği olan her yeni mevzu hakkında fikir ve görüş sahibi olmayı ve daha isabetli fetva vermeye yardımcı olmaktadır.⁵²⁶

Küllî kâidelerle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde başta *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ve diğer eserlerin tasnifinin her kâideyi sırayla açıkladığı gözlemlenmektedir. Bu eserler arasında Mustafa Ahmed Zerkâ’nın *el-Medhalü’l-fikhiyyi’l-âmm* isimli

⁵²² İbn Nüceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 70.

⁵²³ Mustafa Baktır, “Kâide”, *DİA*, C. 24, S. 205.

⁵²⁴ Karâfî, *el-Furûk*, C. 1, S. 62.

⁵²⁵ Mustafa Baktır, “Kâide”, *DİA*, C. 24, S. 207.

⁵²⁶ Zerkâ, *el-Medhalü’l-fikhiyyü’l-âmm*, C. 2, S. 965-966; Karâfî, *el-Furûk*, C. 1, S. 62.

eseri ise takip ettiği yöntem açısından dikkat çekicidir. Zira o, tümel önermeleri kırk asıl ve her asıl için bir veya birden çok fer‘ kâideler belirlemiş ve bunları açıklayarak eserini kaleme almıştır.⁵²⁷ Başta Zerkâ'nın eseri olmak üzere diğer küllî kâide eserlerini incelediğimizde meşakkat konumuzla ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla biri asıl, beşi fer‘ olmak üzere altı küllî kâide bulunmaktadır. Bunlardan asıl olan “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesi; fer‘ olanlar ise “Bir iş daraldığında genişletilir”, “Zarûretler yasakları mubah kılar”, “Zarûretler miktarınca belirlenir”, “Zarûretler başkasının hakkını iptal etmez”, “İhtiyaç umûmî olsun husûsî olsun zarûret derecesine indirilir” kâideleridir.⁵²⁸ Şimdi sırayla bunlara açıklayacağız.

3.7.1. “Meşakkat kolaylığı celbeder” Kâidesi

İslam hukukunun meşakkatle ilgili en önemli küllî kâidesi, المشقة تجلب التيسير dir.⁵²⁹ Osmanlı hukukçusu ve Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi, bu kâideyi “Bir şeyde görülen su‘ûbet ve güçlük o şeyin sebab-i teshîl ve bâis-i tehvîni (kolaylığa götüren) olur. Diğer bir ifadeyle, darlık zamanında genişlik gösterilmesi lazım gelir.” cümleleriyle izah etmiştir.⁵³⁰

Usûlcülere⁵³¹ göre “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesinin aslını Kur’ân-ı Kerîm’den; “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez”⁵³² ve “O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi”⁵³³ vb. âyetler; sünnetten ise “Allah’a karşı en sevimli olan din, müsamahalı olan tevhid dinidir”.⁵³⁴ vb. hadîs-i şerifler oluşturmaktadır.

⁵²⁷ A.g.e., C. 2, S. 965-1075.

⁵²⁸ A.g.e., C. 2, S. 1001-1008.

⁵²⁹ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 17.

⁵³⁰ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, C. 1, S. 75.

⁵³¹ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 64; Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 77-184.

⁵³² el-Bakara 2/185.

⁵³³ el-Hac 22/78.

⁵³⁴ Buhârî, “İmân”, 39; Ahmed b. Hambel, *Müsned*, C. 1, S. 236.

İmâm Şâfiî, “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesinin İslâm fikhının temellerini oluşturan temel dört ya da beş kâideden biri⁵³⁵ olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁶

Tarihsel açıdan baktığımızda “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesi ile ilgili geniş izahlar yapan alimlerin başında İzzeddin bin Abdüsselam ve İmâm Şâtîbî gelmektedir.⁵³⁷

İslâm âlimleri ister ibâdât ister muâmelât isterse ukûbât bölümlerinden olsun hukuk içerisindeki tüm şerî’ ruhsatların ve hafifletmelerin “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesinden çıktığını ifade etmektedirler.⁵³⁸

Önceki bölümlerde örneklerini sunmaya çalıştığımız, İslâm fikhında yer alan havâle, karz, vasiyyet, hacr, selem, ikâle, damân, rehin, şirket, sulh, icâre, müzâra‘a, mudârebe, müsâkât, âriyet, vedîa, vekâlet ve diğer akit türleri; vekilin, hâkimin, görevli kişilerin azlinin kendisinin bilgisine mevkufl olması; çocuk ve mecnunun mallarındaki tasarruf haklarının velilerine verilmesi gibi pek çok fer‘î meselenin hükmü bu kâideden çıkartılmaktadır.⁵³⁹

Bu kuralın izahını, kapsamını daha önceki bölümlerde izah etmiştik. Burada bu kural ve meşakkatle ilgili olduğu alimler tarafında belirtilen diğer küllî kaidelere yer vereceğiz. Mustafa Ahmed Zerkâ, *Medhal* kitabında Mecelle’nin tasnifi dışında farklı

⁵³⁵ Suyûtî, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, S. 6; Günaydın, İhsan; vd. “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî’nin Camiu’l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 632.

⁵³⁶ İmâm Şâfiî, bu kâidelere “aslu’l-usûl” dendiği ifade edilmiştir. İmâm Şâfiî’nin zikrettiği bu kâideler şunlardır; Yakîn şek ile zâil olmaz. (اليقين لا يزول بالشك), Meşakkat kolaylığı celbeder. (المشقة تجلب التيسير), Şer’an zarar giderilir. (الضرر يزال شرعا), Örf hüküm belirleyicidir. (العادة), İşler maksatlara göre değerlendirilir. (الأمر بمقاصدها). Günaydın, İhsan; vd. “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî’nin Camiu’l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 632.

⁵³⁷ Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 25-26.

⁵³⁸ İbn Nuceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 64; Bahuseyn, *Kâide; el-meşakkatü teclibüt-teysîr*, 80.

⁵³⁹ Ali Haydar Efendi, *A.g.e.*, C. 1, S. 75.

bir yöntem işeyerek küllî kâideleri, kırk asıl kâide ve her aslın fer' kâidelerini belirleyerek zikretmiştir.⁵⁴⁰ Bizde bu tasnife riâyetle konumuzla ilgili küllî kâideleri izah edeceğiz.

3.7.2. “Bir iş daraldığında genişletilir” Kâidesi

Bir önceki kâidenin furûatından olan bu kâide, “الأمر إذا ضاق اتسع”⁵⁴¹ şeklinde ifade edilmiştir. Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi, bu kâideyi “*Bir işte meşakkat ve güçlük görülünce ruhsat ve genişlik gösterilir*”⁵⁴² cümlesiyle açıklamıştır.

Bu kâideye şu örnekler verilmektedir: Borcunu ödeyecek malı bulunmayan kişiye mühlet tanınır ki kişi borcunu sıkıntıya girmeden ödeyebilsin. Başkasının malını telef eden çocuğun malı varsa telef ettiği malın ücreti malından ödenir. Eğer malı yoksa oluncaya kadar beklenir. Velisine ödenmez. Kişinin kendi mezhebine göre amel etmesi meşakkate yol açacaksa meşakkate girmeyeceği şekilde farklı bir mezhebin fetvası ile amel edebilir.⁵⁴³

Bu kâideye göre bir kişinin veya bir topluluğun maruz kaldığı zarûrî bir durum meydana geldiğinde, bu zarûrî durum devam ettiği müddetçe ve mükellefin meşru' olan asıl hükmü yerine getirememesi halinde gerçekleşen istisnaî kolaylık ve rahattır. Zarûrî durum ortadan kalktığında ise asıl hüküm geri gelecektir.⁵⁴⁴

3.7.3. “Zarûretler yasakları mubah kılar” Kâidesi

Meşakkat kâidesinin fer'î olan bu kâide, Eşbâh ve'n-nezâir'de “الضرورات تبيح”⁵⁴⁵ şeklinde ifade edilen kâidenin tercümesidir. Bu kâideyi, Ali Haydar Efendi “*Zârûretler şer'an memnu ve haram olan şeyleri mubah kılar*” cümlesiyle

⁵⁴⁰ Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, C. 2, S. 1001-1008.

⁵⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 18.

⁵⁴² Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, C. 1, S. 77.

⁵⁴³ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: Beylik Yayınları, 2015), 102.

⁵⁴⁴ Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, C. 2, S. 1003.

⁵⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 21.

ifade etmiştir.⁵⁴⁶ Burada zârûretle kastedilen insanın elinde olmayan, mecburen yapmak zorunda kaldığı semavî durumlardır.⁵⁴⁷

Bu kâide Kur'ânî bir istisnadan elde edilmiş⁵⁴⁸ hukuk içerisinde meşhur olmuş gerek itikâdî gerek amelî birçok hükme dayanak olan küllî kâidelerdendir. Sahasında mütehasıs uzman bir doktora tedavisinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için avret mahallini açıp göstermesinin kişiye mubah olması; açlıktan yahut susuzluktan dolayı ölümlle burun buruna kalmış bir kişinin başka bir şey bulamadığı takdirde leş veya domuz eti yemesi, şarap içmesinin mubah olması;⁵⁴⁹ canına kasteden kişiden kaçan kişinin izinsiz başkasının evine kapıyı yahut camı kırarak girebilmesinin mubah olması; ikrah ve zorlamaya maruz kalan kişinin başkasının malına zarar vermesinin mubah olması;⁵⁵⁰ saldırgan hayvandan korunabilmek için nefsini müdafaa sebebiyle hayvanı öldürmesinin mubah olması⁵⁵¹ gibi durumlar bu kâideye örnek olarak verilmiştir.

Bu kuraldan istisna olarak, şayet kişi zinâ etmesi için ölümlle tehdit edilse ve zinaya zorlansa dinen zinâ etmesi mubah olmaz. Her ne kadar zinâ haddi ikrahtan dolayı düşse bile kişinin ölmesi toplum ahlakının bozulmasından daha alt düzeyde bir öneme sahiptir.⁵⁵²

⁵⁴⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, C. 1, S. 80.

⁵⁴⁷ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 104.

⁵⁴⁸ el-En'âm 6/119.

⁵⁴⁹ Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, C. 2, S. 1003-1004.

⁵⁵⁰ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 104.

⁵⁵¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, C. 1, S. 81.

⁵⁵² Alâeddin el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu tenvîru'l-ebşâr ve câmiü'l-bihâr*, tahk. Abdülmün'im, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), C. 5, S. 85.

3.7.4. “Zarûretler miktarınca belirlenir” Kâidesi

Zarûret durumunda yasak fiillerin işlenmesi ancak zarûret miktarınca caiz görüldüğünü⁵⁵³ ifade eden bu kâide, kavâid eserlerinde “الضرورات تقدر بقدرها”⁵⁵⁴ şeklinde ifade edilmektedir.

Bu kâideden anlaşılan hüküm; tehlike ve zararın miktarınca yasaklar mubah kılınır. Zarar vermeyecek olan miktar kişiyi zorlamayacağı, fiillerini kısıtlamayacağı için mubah statüsünde değerlendirilmez. Hamile bir kadının kadın doğum uzmanı varken erkek bir doğum uzmanı yardımıyla doğum yapması şer’an caiz olarak değerlendirilmemiştir.⁵⁵⁵ Yanyana olan iki ev arasına, evin içerisi gözükmeyecek şekilde duvar yaptırılır. Ancak bu gerekçe ile komşu evlerinin camları kapatırılamaz. Açlıktan ölmek üzere olan kişi, başkasının malından sadece hayatta kalacak kadar yiyebilir, fazlasını yiyemez.⁵⁵⁶

3.7.5. “Zarûretler başkasının hakkını iptal etmez” Kâidesi

Kâvâ'id eserlerinde “الاضطرار لا يبطل حق الغير”⁵⁵⁷ ifadesiyle zikredilen bu kâide, zarûret ve meşakkat hukukunu ifade eden önemli prensiplerden biridir.

Zarûret durumları başkalarının hakkını ortadan kaldırmamaktadır.⁵⁵⁸ Zarûrî haller ikinci bir kişinin hakkına girme durumunda kişinin üzerinden günahı ve suçu düşürse de o kişinin hakkını iptal etmez. Çünkü bu hakkaniyetin bir gereğidir. Örneğin; Kişi ölümle burun buruna kalma durumunda başka birinin malını yiyip hayatta kalsa, yediği yemeğin ücretini mal sahibine ödemek zorundadır.⁵⁵⁹ Belirli süreliğine kiralanan araçlar zamanında sahibine teslim edilmelidirler. Belirlenen süre aşılar ve teslimat geç vakitte yapılırsa, geçilme bedeli müşteri tarafından ödenmelidir. İkra

⁵⁵³ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 105.

⁵⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 22.

⁵⁵⁵ Zerkâ, *el-Medhalü 'l-fikhiyyü 'l-âmm*, C. 2, S. 1004-1005.

⁵⁵⁶ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 105.

⁵⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 33.

⁵⁵⁸ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 111.

⁵⁵⁹ Zerkâ, *el-Medhalü 'l-fikhiyyü 'l-âmm*, C. 2, S. 1004-1005.

altında başkasının malını zarar veren kişi zarûret gerekçesiyle günahkâr olmasa da zararı tazmin etmekle sorumludur.⁵⁶⁰

3.7.6. “İhtiyaç umûmî olsun husûsî olsun zarûret derecesine indirilir”

Kâidesi

Gerek ferdî gerek toplumsal açılarından her ihtiyacın karşılanmasını ifade eden naslardan hareketle usûl âlimleri “الحاجة تنزل منزلة الضرورة، عامة كانت أو خاصة”⁵⁶¹ kâidesini ortaya koymuşlardı.

İhtiyaç toplumsal olsun veya bir kişiye, bir meslek grubuna yahut bir belde halkına ait olsun fark etmez zarûret düzeyinde değer bulur. Buradaki hâcet ile kastedilen Bey’u’l-vefâ gibi zarûret seviyesinde indirgenerek câiz kılınan ihtiyaçlardır.⁵⁶² Dinî istisnâî kolaylıklar sadece zarûrî hallere ait kılınmaz. Bilakis toplumun ihtiyaçları da kolaylığı gerektiren zarûret mesabesindedir. İslâm hukukunda bey’i madumun satışına cevaz verilmezken,⁵⁶³ toplumun menfaatleri gözetilerek bu kâide üzerine selem akdine bizzat Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından ruhsat verilmiştir.⁵⁶⁴ Yine icâre ve istisna’ akitleri de aynı gerekçe ile caiz kılınmıştır. Buhâra halkının borçlarının çoğalmasından dolayı toplumsal ihtiyaçtan dolayı Bey’u’l-vefâ akdi bu gerekçeyle caiz görülen akitlerdendir.⁵⁶⁵ Dolayısıyla ferdî ve toplumsal ihtiyaçların karşılanıp insanları meşakkatli hükümlerle yüz yüze bırakmamak için ihtiyaç halinde diğer mezhepler taklid edilebileceği gibi onların zayıf kavilleri ile amel de edilebilir.⁵⁶⁶

3.8. Dinin Hükümleri Meşakkat Vermeyi Hedeflemez

İslâm, akıl sahibi insanları kendi hür ve özgür iradeleriyle dünyada salâha, âhirette ise felâha yönlendiren, iyiliğe, güzelliğe ve mutluluğa davet eden bir din olma

⁵⁶⁰ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 112.

⁵⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelle*, 32.

⁵⁶² Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, C. 1, S. 91.

⁵⁶³ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 68.

⁵⁶⁴ Buhârî, “Selem”, 1, 2, 7; Müslim, “Müsâkât”, 128.

⁵⁶⁵ Zerkâ, *el-Medhalü’l-fikhiyyü’l-âmm*, C. 2, S. 1005; Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, C. 1, S. 91.

⁵⁶⁶ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 111.

özelliğini taşımaktadır.⁵⁶⁷ Bu özelliklere sahip olan İslâm, ruhu gereği her çağda her koşulda yaşanılmaya müsait bir din olma niteliğini sürdürmüş, bunun için inananlara karşılaşacakları her türlü zorluğa ve meşakkate karşı çözüm üretebilecek fikhî ve hukûkî yolları serbest bırakmıştır.

Dinin gayesinin meşakkat ve zorluk olmadığı hususunda âlimlerin icmâi söz konusudur.⁵⁶⁸ Çünkü meşakkatin giderilmesi ile ilgili naslar bu icmâm oluşmasını sağlamıştır.

3.8.1. Kur'an Örneği

Kur'ân'da Allah Teâlâ “*Allah, sizden hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır*”.⁵⁶⁹ buyurmaktadır. Âyet-i celîledeki “hafifletmek” ifadesi dinî sorumluluklarda bulunan meşakkat ve sıkıntıların kolaylaştırılması ve hafifletilmesidir.⁵⁷⁰ Ayrıca insanoğlu kendisinin iddia ettiği ve zannettiği gibi güçlü, kuvvetli bir varlık değildir. Aksine zayıf yaratılmış, şiddete, zorluğa ve meşakkate tahammülü olmayan, nihayetinde işlerinde kolaylaştırılmaya muhtaç olarak yaratılmış bir varlık olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁷¹ Dolayısıyla şerî hükümlerin hepsinde bu durum dikkate alınmış ve mükellefler buna göre sorumlu tutulmuştur.⁵⁷²

Meşakkatin, zorluğun ve sıkıntının kaldırılması anlamında Şâri' Teâlâ “*Allah size kolaylık ister, güçlük istemez*”.⁵⁷³ buyurmuş; bir başka âyet-i kerîmede “*Allah din konusunda sizin üzerinize hiçbir zorluk ve meşakkat yüklememi*”⁵⁷⁴ buyurarak kendisinin kullarının takat ve tahammül derecesine göre hükümler vazettiğini belirtmiştir. Hatta Bakara sûresinin son âyetlerinde inanlara “*Ey Rabbimiz! Bize*

⁵⁶⁷ Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfü istulâhi'l-fünûn*, (İstanbul 1984), C. 1, S. 503.

⁵⁶⁸ Şükrü Özen, “Meşakkat” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, S. 357-360.

⁵⁶⁹ en-Nisâ 4/28.

⁵⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, C. 2, S.215.

⁵⁷¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, C. 2 S. 545.

⁵⁷² Ebû Abdullah Şemseddin Kurtûbî, *el-Câmiu' li-ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, bs. 3, (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), C. 5, S. 149.

⁵⁷³ el-Bakara 2/185.

⁵⁷⁴ el-Hac 22/78.

*gücümüzün yetmediği işler de yükleme!*⁵⁷⁵ şeklinde dua etmemizi istemekte, insanoğlunun takat getiremeyeceği, altından kalkamayacağı zor işlerin kendisine yüklenmemesini istemesi öğretilmektedir. Allah Teâlâ “*Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar*”.⁵⁷⁶ buyurmuş, kulların gücünün yetmediği, meşakkat içinde kalacağı bir ilahî hitap ile yüz yüze kalmayacaklarını müjdelemiştir. Bu ve benzeri âyet-i kerîmeler şeriatın ruhunun aslında meşakkati kaldırmaya veya hafifletmeye yönelik olduğunu açıkça göstermektedir. Şimdi konu ile ilgili hadislere bakacağız.

3.8.2. Hadis Örneği

Abdullah İbni Abbas (r. anh) aktardığına göre Nebî (s.a.s) insanlara hitap ederken, ayakta duran bir adam gördü ve onun kim olduğunu sordu. Ashâb: O, Ebu İsrâîl'dir. Güneşte durmayı, oturmamayı, gölgelenmemeyi, konuşmamayı ve sürekli oruç tutmayı adamıştır, dediler. Bunun üzerine Nebî (s.a.s): “Ona söyleyiniz! Konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın” buyurdular.⁵⁷⁷ Bu rivayet bize dinin insanları meşakkate sürükleyen bir ruha sahip olmadığını bilakis insanların rahatlıkla yaşayabilecekleri kolaylığa sahip olduğunu göstermektedir.

Başka bir rivayette Ashab-ı kiramdan Ebû Sa'leb el-Huşenî Rasûlullah'a bazen ehl-i kitâbın domuz eti pişirdikleri, şarap içtikleri tencere, kap vb. mutfak âletlerini kendilerinin de kullanma durumlarının var olduğu belirtince, Hz. Peygamber (s.a.s) “*Eğer onlardan başka kap bulursanız bulduklarınızla yiyiniz ve içiniz. Fakat başka kap bulamaz ve kullanmak zorunda kalırsanız onları su ile yıkayıp ve kullanınız*”.⁵⁷⁸ buyurmuş, zorda kalındığında haram olan maddelerle temas eden kapların yıkanmak suretiyle kullanılabilmesine müsaade edilmiştir.

Bir keresinde ashabın önde gelen isimlerinde Amr b. el-Âs, gayet soğuk bir gecede ihtilam olduğunca “*Kendinizi öldürmeyin*”⁵⁷⁹ âyetine isnâden teyemmümle

⁵⁷⁵ el-Bakara 2/286.

⁵⁷⁶ el-Bakara 2/286.

⁵⁷⁷ Buhârî, “Eymân” 31; Ebû Dâvûd, “Eymân” 19.

⁵⁷⁸ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.2, 184.

⁵⁷⁹ En-Nisâ 4/29.

gusül alıp cemaate bu şekilde namaz kıldırmaştır. Durum Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlattığında, O (s.a.s) hiçbir şey dememiş, gülerek bu davranışı onaylamıştır.⁵⁸⁰ Bu rivayet bize insan hayatının devamlılığının İslâm dini için büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü namaz İslam dininin en önemli ibadeti, abdestse bu ibadete hazırlığı ifade etmektedir. İnsan hayatı ile böylesine önemli bir ibadetin şartı karşı karşıya geldiğinde insan hayatını önemseyip, abdest gibi önemli bir şiar da tolerans gösterilebilecek din elbette müsamahalıdır. Meşakkatten uzaktır.

Ticarî hayatta da birtakım düzenlemelere yer veren İslâm dini bazı kısıtlamalara ve bazı genişliklere izin vermiştir. Müşrikler ile alışverişi yasaklayan Hz. Peygamber (s.a.s) ancak zarûret halinde müşrik veya kâfir birine ücretle iş yaptırabileceğine müsaade etmesi,⁵⁸¹ insan hayatının bundan kaçınılamaz olduğunun bir göstergesidir. Zira alım-satım sadece aynı dine mensup insanlar arasında olsaydı o takdirde Müslümanlar zayıflayabilir hatta ciddi maddi sıkıntı yaşayabilirdi.

Hz. Peygamber (s.a.s), mescide bevl eden birini görünce, tepki veren ashabına *“Kuşkusuz siz, zorluk çıkarmak için değil, kolaylık göstermek için gönderildiniz.”*⁵⁸² ikazında bulunmuş; Allah'a en sevgili dinin kolaylık ve müsamaha üzerine tesis edilmiş olan haniflik dini olduğunu ifade buyurmuştur.⁵⁸³ Hz. Âişe (r.anha) iki iş arasında tercih yapmak durumunda kaldığında, peygamberimizin günah olmadığı müddetçe kolay olanı tercih ettiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁴ Bu gerçeği Allah Resûlü (s.a.s) *“Ben kolay olan Hanîflik dini üzere gönderildim.”*⁵⁸⁵ buyurarak ortaya koymuştur.

⁵⁸⁰ Buhârî, “Teyemmüm”, 7; Ebû Dâvud, “Tahâre”, 126.

⁵⁸¹ Buhârî, “İcâre”, 3.

⁵⁸² Buhârî, “Edep” 80; Müslim, “Tahâret” 98-100; Tirmizî, “Tahâret” 112; Ebû Dâvud, “Tahâret” 136; İbn Mâce, “Tahâret” 78.

⁵⁸³ Buhârî, “İmân” 29.

⁵⁸⁴ Buhârî, “Edep” 80; Müslim, “Fedâil” 77,78; Ebû Dâvud, “Edep” 4;

⁵⁸⁵ Buhârî, “İmân” 29.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEŞAKKATİN HÜKÜMLERE ETKİSİ

Meşakkatin hükümlere etkisine temas edeceğimiz bu bölümde furu‘ Hanefi fıkıh kitaplarında yer alan ve meşakkat gerekçesiyle hükümler üzerinde tahfifin gerçekleştiği veya yasakların mubah olduğu konularla ilgili örneklere değinilecektir. Bir önceki bölümde meşakkatin hukuk içerisindeki konumu, tespiti, çeşitleriyle beraber cüzî meselelerde nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği detaylıca açıklanmaya çalışılmıştır. Furu‘ fıkıh kaynaklarında ve fetva kitaplarında meşakkat gerekçesiyle hükümlerde değişikliğin olduğu birçok örneğin varlığı söz konusu olduğundan burada önceki bölümlerde yer almayan, ancak güncel hayatta çokça karşılaşılan meselelerden seçtiğimiz bazı hükümler üzerinde meşakkatin etkisi gözlemlenecektir.

4.1. Temizlik

4.1.1. Necasetin Giderilip İzinin Kalması

Kıyafet üzerinde bulunan necaset giderildikten sonra geriye kalan necasetin izini gidermek bazen mümkün değildir. Dolayısıyla bu durum insanı tedirgin etmekte, temizliğin yerine getirilip getirilmediği konusunda tereddüt yaşamasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca “Necasetin izinin bulunduğu bir kıyafetle ibadet yapmak mümkün müdür?” sorusu da akla gelmektedir. Günümüz dünyasında kimyasal içeren temizlik maddelerinin yardımıyla bu izler kaybolurken eski dönemlerde bugünkü temizlik maddeleri bulunmadığından dolayı bu izleri gidermek insanoğlu zorluk çıkarmaktaydı.

Bunlardan biri de temizlik sonrasında kıyafet üzerinde necaset kaldığında, kalan izin herhangi bir sorun teşkil etmemesi, bu kıyafetin temiz sayılıp, onunla ibadet yapılmasının caiz olmasıdır. Çünkü bu izi gidermek mükellefe zorluk ve meşakkat vermekte, onu sıkıntıya uğratmaktadır. Fukaha bu hükme delil olarak şu rivayeti aktarmaktadır; Sahabe hanımlardan Havle bint Yesâr tek elbisesinin olduğunu, âdet döneminden sonra da kıyafetini yıkadığını ancak kan izinin kaldığını ve ne yapması

gerektiğini Hz. Peygamber (s.a.s)'e sorduğunda O (s.a.s) "Necaseti yıka, izinin kalmasının zararı yoktur."⁵⁸⁶ buyurmuştur.

4.1.2. Gusül

Sözlükte “yıkanmak” anlamına gelen gusül bir fıkıh ıstılahı olarak “Cünüplük, hayız ve nifas gibi hükmî kirlilikten temizlenme niyetiyle bütün vücudu su ile yıkamak.” demektir. Türkçemizde guslü boy abdesti şeklinde isimlendiririz.⁵⁸⁷

Gusül abdestinin farzları; ağıza dolu dolu su almak anlamında mazmaza, burna dolu dolu su çekmek anlamında istinşak ve tüm bedeni yıkamaktır. Tüm bedenin yıkaması açıklayan fukaha, kulak, göbek deliği, saç, sakal, bıyık, kaş gibi yerinde bu yıkamaya dahil olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak gusül alınırken göz içi ve kapanmış deliklerin yıkanmasının meşakkat vereceği gerekçesiyle buraların yıkanmasının gerekmediğini söylemişlerdir.⁵⁸⁸

4.1.3. Abdest

4.1.3.1. Abdestte Gözlerin İçini Yıkamak

Abdest namaz kılmak isteyen kişinin namazdan önce yerine getirmesi gereken hem dini bir vecibe hem de namazın şartlarından biridir.⁵⁸⁹

Allah Teâlâ kadîm kelâmında “Ey İman edenler! Niyetlenip namaza kılmaya giriştiğinizde yüzünüzü, elleriniz dirsekler beraber ve ayaklarınızı topuk kemiği ile beraber yıkayıp, başınızı mesh edin.”⁵⁹⁰ buyurmuştur. Bu âyet-i kerîmeden anlaşılacağı üzere abdestin farzlarından bir de yüzü yıkamaktır. Yüzün sınırlarını anlatırken fukaha; yüzün uzunlmasına yukarıdan alındaki saç bitiminden aşağıda sakal altına kadar, enlemesine iki kulak yumuşağının arası olduğunu ifade etmişlerdir. Yüzün sınırlarının belirtildiği bu ifadeden anlaşıldığı üzere gözlerin iç kısmının yıkamaya dahil olması gereklidir. Ancak gözlerin iç kısmının yıkanması halinde zarar

⁵⁸⁶ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 127; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C. 14, S. 372.

⁵⁸⁷ Mehmet Şener, “Gusül”, *DİA*, C.14, S. 213.

⁵⁸⁸ Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*, C. 1, S. 14.

⁵⁸⁹ Abdülkadir Şener, “Abdest”, *DİA*, C. 1, S. 68-70.

⁵⁹⁰ Mâide Sûresi, 5/6.

oluşabileceği, belli bir hastalığa veya ister kısmi ister sürekli görme kaybına sebep olabileceği ve gözlerin içine suyu ulaştırmanın meşakkatli bir iş olması gerekçesiyle yıkamanın terk edildiği, mükellefin bu fiil ile sorumlu tutulmadığı ifade edilmiştir.⁵⁹¹

4.1.2.2. Abdest Şüphe ile Bozulup Bozulmama Durumu

Abdestinin bozulduğundan şüphelenen bir kişinin başına gelen bu durum ilk defa gerçekleşiyorsa yeniden almalıdır. Ancak bu şüphelenme hayatında ilk defa değil çokça gerçekleşen bir durumsa her seferinde abdest alması gerekmemektedir. Fakihler, kişinin her şüphe ettiğinde yeniden abdest alması meşakkat olacağından, zorluğu gidermek için yeniden abdest alması gerekmediğini, mevcut abdest ile ibadetine devam etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵⁹²

4.1.4. Mestlerin Dışındaki Giysiler Üzerine Mesh Etmek

İslam hukukunda sarık, takke, peçe, eldiven vb. giysilere mesh yapmak caiz değildir. Çünkü mestler üzerine meshin caiz olmasının nedeni kişinin ibadet yapmadan önce karşı karşıya kaldığı meşakkati gidermektir. Bu giysilerde ise meşakkati giderme durumu söz konusu olmadığı için cevaziyetin varlığından söz etmek mümkün değildir.⁵⁹³ Nitekim hem Hz. Peygamber'in (s.a.s) sadece mestler üzerine mesh etmiş⁵⁹⁴ olması hem de bu hususla ilgili sahabe-i kirama emir⁵⁹⁵ ve tavsiyeleri incelendiğinde yukarıda ifade edilen giysilere mesh yapmamanın gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Sargı üzerine mesh ise meşakkati giderme gerekçesiyle caiz kılınan hükümlerdendir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) Uhud Savaşı'nda bileği kırılan Hz. Ali'ye (r.anh) sargısının üzerini mesh etmesini emretmiştir.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C. 1, S. 7.

⁵⁹² Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C. 1, S. 11.

⁵⁹³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, S. 25.

⁵⁹⁴ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 59; İbn-i Mâce, "Tahâret", 84.

⁵⁹⁵ İbn-i Mâce, "Tahâret", 134; Dârekutnî, *Sünen*, C. 1, S. 227.

⁵⁹⁶ İbn-i Mâce, "Tahâret", 134; Abdürrezzak b. Hümmam San'anî, *el-Musannef*, tahk. Habibürrahman el-A'zamî, 2. bs. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, h. 1403) C. 1, S. 161; Dârekutnî, *Sünen*, C. 1, S. 422.

4.1.5. Hayız ve Nifas

Hayız, “*ergenlik çağına giren sağlıklı kadının rahminden düzenli aralıklarla akan kan*”⁵⁹⁷ şeklinde; nifas ise “*doğum sebebiyle kadının rahim yolundan gelen kanı ve doğum sonrasında kadının bazı özel hükümlere tâbi olmasını ifade eden terim*”⁵⁹⁸ şeklinde ifade edilir.

Âdet dönemi; bir rahatsızlık olduğundan bu süreçte birtakım yükümlülükler hafifletilmekte hatta bazı sorumlulukların kaldırılmasına sebep olmaktadır. Bu hususta lohusalık hali de aynı âdet dönemi özelliklerine tabidir. Bu dönemlerde olan kadınlara bazı ibadetler ve fiiller haram kılınmıştır. Bunlar; namaz kılmak, oruç tutmak,⁵⁹⁹ Kâbe’yi tavaf etmek, camii ve mescitlere girmek,⁶⁰⁰ eşi ile cinsel ilişki kurmak,⁶⁰¹ Kur’ân-ı Kerîm’i okumak ve dokunmaktır.⁶⁰² Çünkü bu ibâdetleri yerine getirebilmek için cünüp veya cünüp hükmünde olmamak gerekir.⁶⁰³ Âdet ve lohusalık halindeki kadın; cünüp hükmünde sayıldığından, âdet ve lohusalık halinde bu ibâdetler ile sorumlu tutulmamıştır. Bu ibâdet ve fiillerin haramlığı naslar ile sabit olsa da bu nasların bir gayesi olduğu muhakkaktır.

4.1.5.1. Kur’ân’a El Sürme ve Kur’ân’ı Okuma

Âdet ve nifâslı olan kadının Kur’ân’a el sürüp dokunması Şârî’ tarafından yasaklanmıştır.⁶⁰⁴ Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.s) Yemen halkına gönderdiği mektupta “Kur’ân’a temiz olandan başkası dokunmasın!”⁶⁰⁵ ifadesi yer almaktadır.

⁵⁹⁷ Yunus Vehbi Yavuz, “Hayız”, *DİA*, C. 17, S. 51-53

⁵⁹⁸ Hacı Mehmet Günay, “Nifas”, *DİA*, C. 33, S. 79.

⁵⁹⁹ Buhârî, “Hayz”, 20; Müslim, “Hayz”, 67; Tirmizî, “Tahâret”, 97; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 104; Nesâî, “Hayz”, 17; İbn-i Mâce, 119.

⁶⁰⁰ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 92.

⁶⁰¹ el-Bakara, 2/222.

⁶⁰² Tirmizî, “Tahâret”, 98; Dârekutnî, *es-Sünen*, C. 1, S. 219.

⁶⁰³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C. 1, S. 27. Zuhaylî, *Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, C. 1, S. 626.

⁶⁰⁴ el-Vâkıa, 56/79.

⁶⁰⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, C. 1, S. 219.

Ulemâ abdestsiz kişinin Kur'ân'ı kılıf, bez parçası vb. şeyler ile tutabileceğinin beyan etmiştir.⁶⁰⁶

Kur'ân'ın okunmasına konusunda Mâlikî mezhebinin dışındaki mezheplere göre hayız ve nifâs kanı gören kadının ezberden veya mushafa dokunmadan yüzüne Kur'ân-ı Kerîm okuması helal görülmemiştir.⁶⁰⁷ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) “Hâyız ve cünüp kişi Kur'ân'dan hiçbir şey okuyamaz”.⁶⁰⁸ buyurmuştur. Ancak duâ niyetiyle Fâtiha, Felâk, Nâs gibi sûrelerin okunabileceği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Mâlikîler, İbn Teymiyye ve Şevkânî gibi âlimler kadınların özel hallerinde ezberden Kur'ân okuyabileceğini ifade etmişlerdir. Mâlikîler, Kur'ân eğitimi ile meşgul olan kadınların özel günlerinde eğitimlerinden uzak kalmamaları için Kur'ân'a el sürüp okuyabileceklerini söylemişlerdir.⁶⁰⁹ Muâsır bazı âlimler de meşakkati gerekçe göstererek, diğer üç mezhep müntesiplerinin Malikîlerin bu görüşü olarak uygulayabileceğini⁶¹⁰ söylemişlerdir.⁶¹¹

4.1.5.2. Kılınamayan Namaz ve Tutulamayan Oruçların Kaza Edilmesi

Âdetli ve lohusa olan kadın bu dönemlerde kılamadığı namazlarını temizlik dönemine geçtiğinde kaza etmezken; mezkur dönemde tutamadığı oruçlarını kaza etmekle mükelleftir. Bu konudaki görüş Âişe'nin (r. anha) rivayetine dayanmaktadır. O, “Biz Rasûlullah (s.a.s) döneminde âdet kanından temizlendiğimiz de oruçlarımızı

⁶⁰⁶ Merginânî, *el-Hidâye*, C. 1, S. 33. Zuhaylî, *Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, C. 1, S. 626.

⁶⁰⁷ Merginânî, *el-Hidâye*, C. 1, S. 33.

⁶⁰⁸ Tirmizî, “Tahâret”, 98.

⁶⁰⁹ Sâvî, *Hâşiyetü's-sâvî ale'ş-şerhi's-sagîr*, C. 1, S. 150.

⁶¹⁰ Soner Duman, *Günümüz Fıkıh Problemleri*, (Beka Yayıncılık, 2018 İstanbul) S. 75.

⁶¹¹ Âdetli ve nifâslı kadının kılıf, bez vb. herhangi bir araç olmaksızın Kur'ân-ı Kerîm'e dokunmaması gerektiği kanaatini benimsiyoruz. Mezkûr kişilerin bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberden dua niyetiyle okuyabileceği görüşünü destekliyor; meşakkat gerekçesi ve eğitim gayesiyle âdetli kadının âdetsiz gibi Kur'ân okuyabileceğine dair cevâziyet kapısını aralayan görüşe sıcak bakmıyoruz. Bu dönemde hadîs-i şerîf, fıkıh, usûl vb. ilimlere ağırlık verilebileceği kanaatini taşıyoruz.

kaza eder, namazlarımızı kaza etmezdik.” buyurmuştur.⁶¹² Bu rivayetten anlaşılan nihai sonuç Hz. Peygamber’in (s.a.s) hanım sahabilere emirleri bu doğrultuydu. Ulemâ, namazın günde beş vakit olduğundan ve her gün tekrar ettiğinden kaza etmenin kişiye meşakkat doğuracağını, bu meşakkatin insanın güç ve kudretini zorlayacağı düşünerek kaza edilmemesini söylemiştir. Ancak oruç her gün olmayıp yılda bir sefer olduğundan kazasının meşakkat olmayacağını, kişiye sınırları zorlayıcı bir zorluk vermeyeceği gerekçe göstermiş ve orucun kaza edilebileceğini ifade etmişlerdir.⁶¹³

4.2. Namaz

4.2.1. Namazda Kıraat Meselesi

Namazın içindeki rükunlardan biri de kıraattir. Allah Teâlâ “*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz*”⁶¹⁴ buyurmuştur. Kıraatin namaz içerisinde nerelerde ve ne şekilde yapılacağını Hz. Peygamber (s.a.s) bizzat göstermiştir.⁶¹⁵

Namaz içerisindeki kıraatin miktarı hususundaki görüşleri; farz, vacip, sünnet ve kifaî kıraat diye dört kategoride inceleyebiliriz.

1. Kıraatin farz olan miktarı, Ebû Hanife'nin görüşüne göre her rekatta bir âyet iken, bu miktar İmâmeyne göre üç kısa âyet yahut bir tek uzun âyet okumaktır.
2. Vacip olan kıraat miktarı, Fatiha sûresi ile bir sûre yahut üç âyet okumaktır ki Hz. Peygamber’in (s.a.s) çoğunlukla uygulaması bu yöndedir.⁶¹⁶
3. Sünnet olan kıraat miktarı, sabah ve öğle namazlarında tıvâl-i mufassal (Hucûrât sûresinden Burûc sûresine kadar olan sûreler); ikindi ve yatsı namazlarında evsât-ı mufassaal (Burûc sûresinden Leyl sûresine kadar olan sûreler); akşam namazında ise kısârı mufassaldır(Leyl sûresinden Nâs sûresine kadar olan sûreler).

⁶¹² Buhârî, “Hayz”, 20; Müslim, “Hayz”, 67; Tirmizî, “Tahâret”, 97; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 104; Nesâî, “Hayz”, 17; İbn-i Mâce, 119.

⁶¹³ Merginânî, *el-Hidâye*, C. 1, S. 33; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C. 1, S. 28; Zuhaylî, *Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, C. 1, S. 625.

⁶¹⁴ el-Müzzemmil, 73/20.

⁶¹⁵ Buhârî, “Ezan”, 94-104.

⁶¹⁶ Buhârî, “Ezân”, 107.

4. Kifâi Miktar ise; sefer ve zarûret durumlarında meşakkati gidermek için durumun el verdiği miktar kadar tilâvet etmektir. Nitekim yolculuk, savaş, yangın, sel vb. gibi doğal afet durumlarda kıraati sünnet olan uygulamanın dışına çıkarak daha kısa tutulabileceğine yönelik cevaziyet verilmiştir.⁶¹⁷

4.2.2. Husûf/Ay Tutulması Namazı

Husûf namazı şer'an meşru' bir namaz olup, meşruluğu sünnet ile sabittir. Hz. Peygamber (s.a.s), ay ve güneşin Yüce Allah'ın azamet ve kudretini gösteren âyetlerden olduğunu, herhangi bir varlığın doğumu veya ölümünden etkilenmeyeceğini ifade etmiş, ay ve güneş tutulduğunda tutulma sona erinceye kadar namaz kılın ve dua edin buyurmuştur.⁶¹⁸ Fukaha husûf/ay tutulması namazının cemaatsiz, her bir ferdin kendi başına kılması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) "Bu ürkütücü hallerden bir şey gördüğünüz zaman Allah'a namaz ile sığınınız" buyurmuştur.⁶¹⁹ Burada dikkat geçen noktalardan biri kusûf/güneş tutulması namazı cemaatle kılınırken, husûf/ay tutulması namazının cemaatsiz, her ferdin kendi başına bu namazı eda etmesi gerektiğinin söylenmesidir. Fakihler ay tutulmasının gece olması sebebiyle insanların bir araya gelip cemaat oluşturmasının meşakkat içermesini gerekçe göstermiş ve müslümanların kendi başlarına namaz kılmaları gerektiğini belirtmişlerdir.

4.2.3. Teravih'in İkişer İkişer Kılınması

Hz. Âişe (r. anha) annemiz Hz. Peygamber'in (s.a.s) yatsı namazından sonra tahmin edilemeyecek derece güzelliğe sahip çok uzun dört rekatlık bir namaz kıldığını rivayet etmiştir.⁶²⁰ Ebû Hanîfe bu rivayete dayanarak nafîle namazların gündüz olsun gece olsun dörder rekât kılınması gerektiğini söylemiştir. İmâmeyn gündüz kılınan nafîleler konusunda Ebû Hanîfe ile aynı görüşü paylaşırken, gece kılınan nafîlelerle alakalı Hz. Peygamber'in (s.a.s) "Gece namazı ikişer ikişer kılınır ve iki rekatta selam

⁶¹⁷ Mevsilî, *el-İhtyâr*, C. 1, S. 56.

⁶¹⁸ Buhârî, "Küsûf", 1, 2, 6, 9, 15, 17, 19; "Bed'ü'l-halk", 4; "İtk", 3; Müslim, "Küsûf", 1-4, 10, 29; Nesâî, "Küsûf", 10.

⁶¹⁹ Şeybânî, *el-Asl*, C.1, S. 364.

⁶²⁰ Buhârî, "Teravih", 1; Müslim, "Sâlâtü'l-müsâfirîn", 125.

verilir”⁶²¹ hadis-i şerîfini delil göstererek ikişer rekat kılınması hakkında görüş bildirmişlerdir.

Mevsilî (ö. 683/1284) Ebû Hanîfe'nin görüşünün aksine teravih namazının ikişer ikişer kılınmasının sebebinin Ramazan gecelerinde insanlara meşakkat ve sıkıntı vermeyip kolaylık sağlamak için olduğunu belirtmiştir.⁶²²

4.2.4. Bir Mecliste Birden Fazla Secde Âyetinin Okunması

Aynı mecliste, birden fazla aynı secde âyeti tilavet edilse tek bir secde yapması yeterli gelmektedir. Fukahâ, bir mecliste aynı secde âyeti sürekli tekrar edildiğinde sebepte tedâhül olduğundan, her âyet için bir secde yerine tüm tekrarlar için tek bir secde yapılmasını uygun bulmuşlardır. Bunun sebebi ise; zorluğu gidermek olarak belirtilmiştir. Ayrıca fukahâ şu rivayeti delil olarak göstermektedir; Hz. Peygamber (s.a.s), Cibrîl'in (a.s) Kur'ân tilavetini dinliyor sonrasında bunu ashabına duyuruyordu. Bu sırada Cebrâil (a.s) secde âyetini okuyor, Hz. Peygamber (s.a.s) hem okunana secde âyetini dinliyor, sonrasında da secde âyetini ashâbına duyurmasına rağmen tek bir secde yapıyordu.⁶²³ Bu zorluğu özellikle hafızlık yapan ve yaptıran kişiler bizzat müşahede etmişlerdir ve etmektedirler. Çünkü, ezber yapmak istenen sayfa onlarca sefer tekrar edilmekte, haliyle bu sayfada bulunan secde ayeti de aynı sayıda tekrar edilmektedir. Yukarıdaki ifade ettiğimiz, Hanefî fukahâsının vermiş olduğu bu fetva; meşakkati kaldırmaya ve mükellefin ibadet yaşantısını kolaylaştırmaya yöneliktir. Hanefîlerin dışında kalan Mâlikî, Şafî ve Hanbelî fukahâsı ise, meclis aynı olsa da her tekrar için tekrar adedince secde yapılması gerektiğini söylemişlerdir.⁶²⁴

⁶²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, S. 49; Abdürrezzak, *Musannef*, C. 2, S. 312.

⁶²² Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, S. 67.

⁶²³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, S.76; Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*, C.1, S. 104; Merginânî, *el-Hidâye*, C.1, S.79.

⁶²⁴ Zuhayli, *el-Fıkhü'l-İslâmi ve edilletühü*, C.2, S. 1140.

4.3. Oruç

Tüm ibadetlerde olduğu gibi oruçta da niyet değişmeyen şartlardandır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) "Ameller niyetlere göre değerlendirilir".⁶²⁵ buyurmaktadır. Ramazan orucuna ve muayyen adak orucuna niyetin zamanı, gecenin başından (oruçlu geçirilecek günün öncesindeki akşam namazından) ertesi (oruçlu geçirilecek) günün zevaline kadardır.⁶²⁶ Fukaha, niyetin zevalden sonra yapılırsa orucun geçerli olmayacağını söylemiştir.

Asıl olan niyetin geceden yapılmasıdır. Ancak teheccüd ehlinin gecenin sonuna doğru uykuya geçmeleri, hayız ve nifaslı olan kadınların akıntılarının gecenin sonunda bitme durumunun vuku bulması, farklı sebeplerden dolayı sabahleyin gusül alma ihtiyacı hissedilmesi ihtimallerine dayanarak fukaha niyetin zevale kadar yapılabileceğini ifade etmişlerdir. Bunun gerekçesini zorluğu giderme (def'u'l-harac) olduğunu belirtmişlerdir.⁶²⁷ Delil olarak ise; yevm-i şekk ile ilgili İbn Abbâs'ın (r.anh) rivayet ettiği hadisi göstermişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s) bedevî'nin (gece Ramazan-ı şerif) hilali gördüğünü bildirmesi ve buna yemin etmesi üzerine "Dikkat edin! Kim yemek yediyse günün geri kalanında bir şey yemesin, kim de bir şey yemediyse oruç tutsun!" buyurmuştur.⁶²⁸

4.4. Zekât

Zekât, İslâm'ın beş temelinden birini oluşturmakta⁶²⁹ ve İslâm toplumunun dayanışma, yardımlaşma toplumu olduğunun en önemli göstergesidir. Zekat vermek, müminlerin en belirgin özelliklerinden olup⁶³⁰ iman ve namaz ile anılan, kulu yüce Allah'ın dostluğunu ulaştırın ibâdetlerden biridir.⁶³¹

⁶²⁵ Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 1.

⁶²⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, S. 184.

⁶²⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, S. 185.

⁶²⁸ Tirmizî, "Savm", 7.

⁶²⁹ Buhârî, "Îmân" 1, 2; "Tefsîru's-Sûre" (2), 30; Müslim, "Îmân" 19-22; Tirmizî, "Îmân" 3; Nesâî, "Îmân" 13.

⁶³⁰ el-Mü'minûn 23/1-4.

⁶³¹ el-Mâide 5/55; el-A'râf 7/156.

Bir kişi zekât vermeye niyet etmeden malının tümünü tasadduk etse istihsanen kişiden zekat farzıyeti düşer. Burada zekatın verileceği mal, tasadduk edilen malın bir parçası olduğundan zekâta niyet edilmeksizin zekat farzıyeti kişiden düşmektedir. Kıyasa göre farzıyetin kişiden düşmemesi gerekir. Nitekim İmam Züfer, Mâlik, Şâfî, Ahmed b. Hanbel ve İmam Muhammed'den bir rivayete göre bu tasaddukla farzıyet kişiden düşmemektedir. Dolayısıyla kişi tasadduk etmeden önce malından dolayı zekat vermesi farz olmuşsa malının tümünü tasadduk etse bile üzerine gereken yükümlülüğü yerine getirmelidir. Hanefî mezhebinin görüşünde dikkat çeken husus, kişinin malının hepsini Allah yolunda tasadduk etmesiyle zekat vermiş kabul edilmesidir. Şayet bu kişinin malının tümünü tasadduk etmesine rağmen zekat vermekle sorumlu tutulsaydı, bu durum mükellefi ciddi derecede meşakkate sokacak, onu gerek mali gerekse de düşünce açısından rahatsız edecektir. Dolayısıyla bu kişinin içine girebileceği zahmet dikkate alınarak kendisinden zekat verme yükümlülüğü düşürülmüştür.⁶³²

4.5. Hac

Hac, “İmkânı olan her müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yapılan ibadet” olarak tanımlanmaktadır.⁶³³

Hac ibadeti ilk insan Hz. Adem'den (a.s) Hz. Muhammed'e (s.a.s) kadar tüm peygamber aracılığı ile insanlardan eda etmesi istenen ve İslâm dininin beş temel esasından biridir.⁶³⁴

Hac ibadetini yerine getirecek kişi ister mîkat mahallinde ister öncesinde ihrama girebilir. İhrama girmeden saç, sakal, tırnak ve vücut temizliğini yerine getirip güzel kokular süründükten sonra niyet ve telbiye getirerek ihrama girer.⁶³⁵ Hacı, ihrama girerken “Allah'ım ben hac ibadetimi eda etmek istiyorum, yapacağım ibadetimi bana kolaylaştır ve benden kabul eyle!” Şekilde dua etmesi fıkıh

⁶³² Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-hidâye*, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-A'lemiyeye, 2000), C. 3, S. 312.

⁶³³ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA*, C. 14, S. 382.

⁶³⁴ Buhârî, “İmân” 1, 2; “Tefsîru's-Sûre” (2), 30; Müslim, “İmân” 19-22; Tirmizî, “İmân” 3; Nesâî, “İmân” 13.

⁶³⁵ Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-kitâb*, C. 1, S. 181.

kitaplarımızda ifade edilmiştir. Çünkü hac ibadeti farklı zaman dilimlerinde, farklı mekanlarda eda edilen bir ibadettir.⁶³⁶ Dolayısıyla farklı zamanlarda gerek insan psikolojisi gerek harici şartlar hacı adayını zorlayabilir, hatta ciddi anlamda yorabilir. Fukaha ilgili bahsi kitaplarında konu edinirken bu ibadetin meşakkatten ârî olmayacağını, haccın dışındaki ibadetlerde böyle bir niyet olmasa dahi hacda mutlaka ‘Allah’tan kolaylık ihsan etmesini’ dilemenin gerekliliğini ifade etmişlerdir.⁶³⁷

4.5. Hayvan Boğazlamada Besmele Çekmek

Hayvan boğazlarken ister müslüman olsun ister ehl-i kitap olsun kasten Allah’ın adını anılmadan kesim işlemi yapılan hayvanın eti İslam hukukuna göre meyte/leş hükmünde olup kesinlikle yenilmemektedir. Çünkü Allah Teala Kur’an-ı Kerim’de “*Üzerine Allah’ın ismi zikredilmeden kesilen hayvanların etini yemeyin. Çünkü bu büyük bir günahdır.*”⁶³⁸ buyurmaktadır. Ancak kesim işlemi gerçekleştiren kişi herhangi bir kastı olmaksızın besmele çekmeyi unutursa hüküm böyle değildir. Bu kişinin kestiği hayvanın eti helal olup yenilebilir. Çünkü üzerine Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanın etinin haram olması insanlığa büyük bir zorluk ve meşakkat çıkarmaktadır.⁶³⁹ Zira insan unutkan olma özelliği var olan bir varlıktır. Dolayısıyla hayvan boğazlama gibi önemli, hayvanın cinsine göre zor ve stresli olan bir işlemi gerçekleştirirken riayet edilmesi gereken kuralları unutması ihtimal dahilindedir. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır.⁶⁴⁰ İslam dininde unutkanlık sebebiyle ihmal edilen gerek sözlü gerek fiilî amellerden kul sorumlu tutulmamıştır. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.s) “Allah Teala ümmetimden hata, unutkanlık ve ikrah/zorlama sebebiyle yapıp ettiklerinin sorumluluğunu kaldırmıştır.”⁶⁴¹ buyurmuştur. Ayrıca

⁶³⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl-i muhtâr*, C. 1, S. 139.

⁶³⁷ Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi’l-kitâb*, C. 1, S. 181.

⁶³⁸ el-En’âm, 6/121.

⁶³⁹ Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi’l-Kitâb*, C. 3, S. 224.

⁶⁴⁰ en-Nisâ, 2/28.

⁶⁴¹ İbn-i Mâce, “Talak”, 16.

Sadru'ş-Şerîa bu görüşü Hz. Peygamber'in (s.a.s) "Allah'ın ismini söylemek her müslümanın kalbinde vardır."⁶⁴² hadisiyle delillendirmektedir.

4.6. Sağlık İçin Altın Kullanımı

İslam dini kadın erkek ayırt etmeksizin hükümler getirdiği gibi yer yer kadınlara özel, yer yer erkeklere özel hükümlerde getirmiştir. Dinimize göre gümüşün kullanımı kadın-erkek herkes için mübah bir konumda iken altın ve ipek aynı hükme tâbi değildir. Konuyla alakalı Hz. Peygamber (s.a.s) "Altın ve ipek ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helaldir" buyurmuştur.⁶⁴³ Başka bir rivayette bize bildirildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) altın bir yüzük kullanmış, sahabenin de aynı şekilde altın yüzük kullandığını görünce çıkarmış ve artık altın yüzük kullanmayacağını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine sahabe-i kiramda yüzüklerini çıkarmışlardır.⁶⁴⁴

Mezkûr ve benzer rivayetlere dayanan İslam uleması altın kullanımını müslüman erkeklere helal olmadığını belirtmişlerdir. Ancak sağlık gerekçesi bu hükme bir istisna olarak önümüze çıkmaktadır. Örneğin; dişlerin birbirine altın ile bağlanması Ebu Hanife'ye görüşüne göre caiz değildir. Ancak imâmeyn göre ise dişlerin birbirine altın veya gümüş ile bağlanmasında bir beis bulunmamaktadır. İmameyn delil olarak şu rivayeti göstermiştir. Külab⁶⁴⁵ günü (Cahiliyye döneminde Araplar arasında) gerçekleşen savaşta Arfece bin Es'ad el-Kinânî aldığı darbe sonucu burnu kopmuş, bunun üzerine gümüşten bir burun edinmiştir. Daha sonra gümüşten yapılan burun koku yapınca (oksitlenince) Hz. Peygamber (s.a.s) altından mamul bir burun kullanmasını emretmiştir.⁶⁴⁶ Ebu Hanife ise altının kullanımının aslen haram olduğunu, sıkıntıyı defetmek, sağlık gerekçesiyle bu hükmün verildiğini ifade

⁶⁴² Sadru'ş-Şerîa' Abdullah b. Mesud el-Mahbûbî, *Şerhu'l-Vikâye*, 1. bs. (Amman, el-Varak, 2006), C. 5, S. 85

⁶⁴³ Ebu Davud, "Libâs," 12; İbn Mace, "Libâs," 19.

⁶⁴⁴ Buhari, "Libas", 46; Ebu Davud, "Hatem", 3; Tirmizi, "Libas", 1.

⁶⁴⁵ Kûfe ile Basra arasında bir vadi.

⁶⁴⁶ Tirmizi, "Libas", 31; Ebû Dâvûd, "Hâtim", 7; Nesâî, "Zînet", 41.

etmiştir.⁶⁴⁷ Dolayısıyla meşakkati kaldırmak için sağlık gerekçesiyle altın kullanımına cevaz verilmiştir.

⁶⁴⁷ Merginânî, *el-Hidaye*, C. 4, S. 138.

SONUÇ

İslam hukukunda meşakkat kavramı ve hükümlere etkisinin incelendiği bu çalışmada, meşakkatin hukuk içerisinde ne denli önemli bir yere sahip olduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Mükellefin karşılaşmış olduğu meşakkatin düzeyine göre hükümler üzerinde birtakım değişikliklerin vuku bulunduğu ve bu değişikliklerle mükellefin kulluk hayatını daha kolay geçirebilmesi hedeflendiği müşahede edilmiştir. Meşakkat gerekçesiyle gerçekleşen bu değişiklikler, bazen hükümlerin hafifletilmesi veya yasakların mubah olması şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

Birinci bölümde, meşakkat kelimesinin sözlük ve terim anlamı ifade edilerek meşakkat kavramının hukuk içerisinde kazandığı anlam ortaya konulmuştur. Buna göre Meşakkat; dinî ve hukukî hükümlerin içerdiği, bunların doğal sonucu olan zorlukları da içermekle beraber özelde mükellefin yükümlülüklerinin kaldırılmasına veya hafifletilmesine sebep olan ve normal şartlarda kişinin tahammül sınırını aşan sıkıntıyı ifade etmektedir. Kavram haritası çıkartılan meşakkatin geniş bir yelpazeye sahip olduğu, hukuk içerisinde bulunan birçok kavram ve uygulamayla beraber yer aldığı, böylece hükümler üzerinde büyük ve güçlü bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Meşakkatin hukuk içerisinde yakın ilişki içinde olduğu kavramlar *zarar*, *harac*, *zarûret*, *hâcet*, *ruhsat*, *teysîr* kavramlarıdır. Meşakkatin bu kavramlarla olan bağının yer yer sebep sonuç, bazen de umum-husus mutlak ilintisi olduğu vurgulanmıştır. Fıkıh içerisinde bu denli tesirli ve mühim olan meşakkat kavramının Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde ne şekilde yer bulunduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmaya göre hem âyetlerde hem de hadislerde gerek sözlük gerekse ıstılah anlamında kullanıldığı saptanmıştır.

İkinci bölümde, İslâm hukuku içerisinde gün geçtikçe önemi daha iyi anlaşılan makasîd teorisin üç aşaması olan zarûrî, hâcî ve tahsînî maslahatlar ve bunların zarûret-i diniyye üzerindeki tesirleri açıklanmaya çalışılmış, meşakkatin varlığının bu konulardaki etkisi örnekler üzerinde açıklanmıştır. Meşakkatin hukuk içerisindeki konumunu tespit ettiğimizde onun, özellikle makasîd teorisi içerisinde hâciyyât bölümüne konu olduğunu görülmektedir. Hâciyyâtın kapsamı meşakkati, haracı ve

zorluğu kaldırmak anlamında defü'l-harac'ı, ruhsatı ve bunların neticesi olarak teysîri/kolaylaştırmayı ihtiva etmektedir. Hâcî maslahatlardan olan meşakkatin giderilmesi dinin genel maksadı ve özelliğidir. Ayrıca İslâm şeriatı öncesindeki şeriatlarda var olan ve İslâm şeriatıyla hükmü kaldırılan veya değiştirilerek tahfîfe uğrayan meşakkatli yükümlülükler de çalışmamızda ifade edilmiştir. İslâm şeriatıyla insanlığa sunulan yeni ve meşakkatsiz yahut tahammül edilebilir meşakkatli uygulamalara da temas edilmiştir. Meşakkat, bazen hükmün tamamen ortadan kalkıp mükellefin sorumlu olmamasını sağlarken, bazen hafifletilmek suretiyle mükellefin yükümlülüklerini daha rahat ve kolay yerine getirmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda ulemanın, meşakkati hükmün kaldırılmasına sebep olan veya hafifletilmesine gerekçe getirilen meşakkat şeklinde bir ayrıma gittiğini ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra hukuk içerisinde gerek ibadet gerek muamelat alanında olsun, mükelleften yerine getirmesi istenilen yükümlülüklerin de bir takım meşakkat ihtiva ettiği kabul edilmiştir. Zira yazın sıcak günlerde oruç tutmak, hastalık halinde birtakım ibadetleri yerine getirmek insanı zorlamakta, sıkıntıya ve meşakkate sokmaktadır. Çalışmanın omurgası niteliğini taşıyan bu bölümde, İslam hukukçuları açısından hükümlerde tahfîfe sebep olan veya yasakları mubah hale getiren meşakkatin nasıl tespit edileceğine dair görüşlere yer verilmiştir. Özellikle Şafîî hukukçu İzzeddin b. Abdüsselâm ve Mâlikî hukukçu Karâfî'nin görüşleri zikredilmiştir. İzzeddin b. Abdüsselâm'a göre ibadetlerdeki meşakkatleri alt ve üst kısımlara kıyaslamak suretiyle bulunabileceğini, muâmelâtlardaki meşakkati ise her zaman en alt düzeydeki meşakkatle mukayese etmek suretiyle tespit edilebileceğini ifade etmektedir. İzzeddin b. Abdüsselâm'dan etkilendiği anlaşılan Karâfî ise meşakkatin örfe göre tespit edilebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca meşakkatin etkisiyle hükümlerde gerçekleşen tahfîf çeşitleri de bu bölümde ele alınmış ve bunların her biri örnekleri ile sunulmuştur. Bunlar sırasıyla; tahfîf-i iskat, tahfîf-ibdâl, tahfîf-i takdîm, tahfîf-i tenkis, tahfîf-i terhîs, tahfîf-i teğyîr ve tahfîf-i tahyîr veya tahfîf-i ibâhadır. Örneğin; Hanefî mezhebi özelinde, hac mevsiminde Arafat'ta ikinci namazının öğle namazı vaktinde kılınması tahfîf-i takdîm, akşam namazının yatsı vaktinde Müzdelife'de kılınması ise tahfîf-i te'hîre örnektir. Kendisinde meşakkatin bulunması sebebiyle ruhsata sebep olan durumlar da araştırılmış ve bunların sefer/yolculuk, maraz/hastalık, ikrah/zorlama, nisyan/unutkanlık, cehâlet/bilgisizlik, umûmü'l-belva ve noksanlık olduğu ortaya konulmuş, her biri örnekleriyle birlikte izah edilmiştir. İslam hukukunda meşakkatin

etkili bir olgu olduğu külli kaidelerden de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İslam hukukçuları meşakkat sebebiyle hükümler de gerçekleşebilecek tahfif ve yasakları mübah kılma durumları ile ilgili altı tane külli kaide inşa etmişlerdir. Bu kaidelerden biri, Zerkâ'nın da ifade ettiği gibi bu konuda asıl, diğerleri ise bu aslın şubeleri mesabesindedir. Asıl olan “Meşakkat kolaylığı celbeder” kâidesi; fer‘ olanlar ise “Bir iş daraldığında genişletilir”, “Zarûretler yasakları mubah kılar”, “Zarûretler miktarınca belirlenir”, “Zarûretler başkasının hakkını iptal etmez”, “İhtiyaç umûmî olsun husûsî olsun zarûret derecesine indirilir” kâideleridir. Bu kâidelerin çalıştırılması mükelleften istenilen yükümlülüklerin rahat, kolay, meşakkat ve sıkıntıdan arındırılmış bir biçimde eda edilmesine yardımcı olmakta, insanların dinlerini yaşamasına, ibadet, ticaret, nikah vb. hayatın bir parçası olan her bir fiili bıkmadan, usanmadan, zarar görmeden îfâ edebilmesini sağlamaktadır. İslam dininin nasları dikkate alındığında dinin temel gayesinin insanları dünya ve âhiret saâdetine ulaştırmak olduğu ortadadır. Bu bağlamda İslâm hukukçuları gerek âyet-i celîlelerle gerek hadîs-i şerîflerle vaz‘ edilen hükümlerin ortak noktasının mükelleflere meşakkat vermemek olduğunu dile getirmişlerdir. Bu düşünce tüm İslâm âlimleri tarafından kabul edilmiş, hakkında icma'nın var olduğu bir konudur. Onlar, İslam dininin temel gayesinin mükelleflerin gerek ibadet gerekse muâmelât alanındaki fiillerinde meşakkatsiz, rahat bir biçimde kulluklarını yapabilmelerini dair hükümlerin inşa edildiğini ifade etmektedirler.

Üçüncü bölümde Hanefî mezhebi özelinde özellikle ikinci bölümde yer vermediğimiz ve furu‘ kitaplarında var olup meşakkat gayesiyle takdîm, te'hîr, terhîs vb. meşakkat etkilerinin gerçekleştiği örneklere yer verilmiştir. Furu‘ fıkıh kitaplarında konuyla ilgili çokça örneğe rastlamak mümkün olduğundan güncel hayata daha fazla katkısı olma gayesiyle bazıları seçilmek suretiyle bir kısmını yer verilmiştir.

Özet olarak İslâm dini, yapısı itibariyle en mükemmel dindir. İhtiva ettiği hükümlerle insanlığın aslî yapısına en uygun, yaşanmaya en müsait dindir. Bu bağlamda İslâm dini, mükelleflere her daim meşakkatten uzak tutmayı hedeflemiş ve onları sarp yokuşlarda yoracak, dini yaşamaktan kaçınacak ağır sorumluluklar yüklememiş, karşılaşacakları meşakkati hafifletmek veya kaldırmak üzere hükümler inşa etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beirut; Dâru'l-Ma'rife 2009)
- Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin, *el-Ahvâlü's-şahsiyye fi Şer'ati'l-İslâmiyye*, 1. bs. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018)
- Âlûsî, Şehâdeddin Mahmud, *Rûhu'l-meânî*, tahk. Mahir Habbuş vd., 3. bs. (Beirut; Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2015) 1-30.
- Aktan, Hamza, "İstisna" *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001)
- el-Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *el-Mecmu'l-müzehheb fi Kavâi'di'l-mezheb*, tahk. Muhammed b. Abdülgaffar eş-Şerif, bs. 1, (Kuveyt: Vüzerâtü'l-Evkâf, 1994), 1-2.
- el-Âmidî, Muhammed b. Ali, *el-İhkâm fi Usûli'l-ahkâm*, 1. bs. (Riyad; Dâru's-Samey'î, 2003)
- Atar, Fahrettin "Sefer", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009)
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâ'idi Külliyye Şerhi*, (İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1328)
- Avde, Câsir, *Makasidü's-Şeria*, (çev.Murat Çiftkaya), (İstanbul; Mahya Yayınları 2016)
- Aybakan, Bilal, "Zarar", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013)
- "Selem" *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009)
- Apaydın, Yunus, *İslam Hukuk Usulü*, 2. bs. (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016)
- "Karz" *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001)
- Aydın, Mehmet Âkif, "Mehir", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003)
- Aynî, Bedreddin, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, 1. bs. (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, 2000), 1-30.
- Bâhuseyn, Yakup Abdülvehhab, *Kâide; el-Meşakkatü teclibü't-teysîr*, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003).

- Bayındır, Abdülaziz, “Bey‘ bi’l-Vefâ” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992)
- “Ateme”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991)
- Bakkal, Ali, “Maraz-ı Mevt”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003)
- Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zarûret Hali*, (Ankara; Akçağ Yayınları t.siz)
- , “Umûmu’l-belvâ” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012)
- , “Kâide”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001)
- Bardakoğlu, Ali, “İcâre” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000)
- , “İskât” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999)
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünnenü’l-kübrâ*, tahk. Muhammed Abdülkadir Ata, 3. bs., (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1-10.
- Bigiyef, Musa Carullah, *İslam Şeriatının Esasları -Değişkenler ve Sabiteler-*, yy. Hz. Hatice Görmez, (Ankara: OTTO, 2002),
- Bilmen, Ömer Nasuhi; *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâh-ı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985), 1-8.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu’s-sahîh*, tahk. Heyet, 1. bs. (Beyrut: Dâru’r-Risâletü’l-âlemiyyi, 2011), 1-5.
- Büğa, Mustafa Dîb, *Eserü’l-edilleti’l-muhtelifi fihâ fi’l-fikhi’l-İslâmî*, 2. bs. (Dimeşk; Dâru’l-İmâm Buhârî 1993)
- Bûtî, Ramazan, *Davâbidu’l-maslaha fi’s-şerîati’l-İslâmiyye*, 11. bs. (Dimeşk; Dâru’l-Fikr 2018)
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 1-3.
- Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, 3. bs. (Dâr Sâdır; Beyrut 1414), 1-30.
- Cici, Recep, *Kolaylık Prensibinin Hukûkî Hayata Yansıma Biçimleri: Hanefî Mezhebi Örneği*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Bursa; 2005)

- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-ta'rifât*, tahk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'z-Ziyâfe, 2004)
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh, *el-Bürhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, 1. bs, (Katar; 1992)
- *el-Giyâsî - Giyâsü'l-Ümem fî iltiyâsî'z-zulem*, tahk. Dr. Abdü-lazîm ed-Dîb, 2. bs. (Katar: Mektebâtü'l-Kübrâ, 1401 h.)
- Çağrıçı, Mustafa "Ahlâk", *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989)
- Çalış, Halit, "Zarûret", *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013)
- Çeker, Orhan, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, 4. bs., (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016).
- Dalgın, Nihat, *Gündemdeki Tartışmalı Konular*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018)
- Debusî, Ebu Zeyd Ömer b. İsâ, *Te's'isu'n-nazâr*, (Beyrut; Dâr İbni Zeydûn, t.siz)
- Devserî, Müslim b. Muhammed b. Mâcid, *Umûmü'l-belvâ, dirâse nazariyye ta'tbîkiyye*, 1. bs. (Riyad; Mektebetü'r-rüşd, 1420/2000).
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Amr, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 1. bs. (Beyrut; er-Risâle, 2004)
- Döndüren, Hamdi "Müsâkât" *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006)
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *Fıkah Usulü İncelemeleri*, 1. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014)
- , "Cehâlet", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993)
- , "Ruhsat", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008)
- , "Mubah", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020)
- , "Nisyan", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007)
- , "Oruç", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007)
- Duman, Soner, *Günümüz Fıkah Problemleri*, (İstanbul: Beka Yayınları, 2018)
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut; Mektebetü'l-Asriyye t.siz) 1-4.

- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *el-Âsâr*, tahk. Ebu'l-Vefâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye t.siz),
- Ebu Zehra, Muhammed, *Usûlu'l-fikh*, (Beyrut; Dâru'l-Fikr, 1957)
- Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, (İstanbul; İFAV 1994)
- , *Fikh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015)
- Esadî, Muhammed Ubeydullah, *el-Mûcez fî usûli'l-Fikh*, (Kâhire; Dâru's-Selâm 2015)
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhît*, tahk. Mektebe Tahkîki't-Türâs fî Müessesetü'r-Risâle, 8. bs. (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle, 2005)
- Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî ilmi'l-usûl*, tahk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi, 1. bs. (Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993)
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, çev. Yunus Apaydın, (Kayseri; Rey Yayıncılık, 1994) 1-2.
- Günay, Hacı Mehmet “Nifas”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007)
- Günaydın, İhsan; Kuzudişli, Ali; Çatak, Adem ve Dumlu, Emrullah “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin Camiu'l-Mütûn Adlı Eserinde “Meşakkat” Kavramı ve Hükümlere Etkisi”, I. *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013)
- Görgülü, Ülfet, *İslam Kolaylık Dinidir*, 2. bs. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017)
- Hallâf, Abdulvahhâb, *İlmu usûli'l-fikh*, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003)
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm'a Giriş*, çev. Cemal Aydın, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2016)
- Hammâd, Nezih, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-maliyyeti ve iktisadiyyeti fî luğati'l-fukaha*, 1.bs. (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2008)
- Harman, Ömer Faruk, “Hac”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996)
- Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, tahk. Şuayb el-Arnâvût ve Adil Mürşit vd. (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle 2001), 1-52.

- Hanbelî, Şâkir, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. bs. (Dimeşk; Dâru'l-Beşâir 2004)
- Haskefî, Alâeddin, *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu tenviru'l-ebşâr ve câmiü'l-bihâr*, tahk. Abdülmün'im, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002).
- Heyet, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye*, (Kuveyt: Vüzerâtü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, 1983) 1-44.
- Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 2. bs. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017)
- Hüsrev, Molla Mehmed, *Mirâtü'l-usûl*, (Dersaadet: Şirketi Sahafiyye-i Osmaniyye Matbaası, 1321)
- İbn Abdisselam, 'Izzuddîn Abdilaziz, *Kavâidu'l-ahkâm fî islâhi'l-enâm*, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem 2015), 1-2.
- İbn Âşûr, Tahir, *Makâsidü's-şer'îati'l-İslâmiyye*, thk. Prof. Dr. Muhammed ez-Zuhaylî, 1. bs. (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2016)
- İbn-i Ebî, Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*, tahk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. bs. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409)
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. bs. (Beyrut: Dâru'l-Mârife, 2003)
- İbn-i Hâcer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-râfi'iyi'l-kebîr*, 1. bs. (Mekke: Müessesetü Kurtuba, 1995), 1-4.
- İbnü'l-Hâcîb, *Münteha'l-vüsûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (Beyrut: 1985)
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.siz), 1-2.
- İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, (İran: h. 1405), 1-17.
- İbn Nuceym, Zeynü'l-Âbidîn b. İbrahim, *Bahru'r-râik şerhu kenzü'd-dekâik*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).
- *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017).

- İbn Receb Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn ed-Dımaşkî, *el-Kavâid fi'l-fıkhı'l-İslamiyye*, 1. bs. (Mısır; Mektebetü'l-Hancî, 1933).
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, tahk. Ali Mahmud Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, (Beyrut; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010).
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Fıkhı'l-kitâbı ve's-sünne ve ref'u'l-harac 'ani'l-Ümme*, (Beyrut; Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye 1986).
- İsfahâhî, Râğıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, (Dımeşk; Dâru'l-Kalem, 2011).
- Kal'acî, Muhammed Ravâs-Kuneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu lugati'l-fukaha*, (Beyrut; Dâru'n-nefâis, 1988).
- Kallek, Cengiz, "Mudârebe" *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).
- Kandemir, Yaşar, vd., *Riyâzu's-sâlihîn-Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 1-8.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs es-Sanhacî, *Envâr'ul-burûk fi envâ'i'l-furûk*, tahk. Ömer Hasan el-Kıyyâm, (Dımeşk; Müessesetü'r-Risâle, 2014), 1-4.
- , *ez-Zehîra*, tahk. Saîd A'râb-Muhammed Bû Hubze - Muhammed Haccî, 1. bs. (Beyrut; Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1994).
- Karaman, Hayrettin, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, (İstanbul; İz Yayıncılık, 2011)
- , Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 27. bs. (Ankara; TDV Yayınları, 2014).
- Kârî, Nûrüddîn Alî, *Fethu bâbi'l-İnâye bi şerhi'n-nukâye*, (Beyrut; Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, 1997).
- Karadavi, Yusuf, *Medhal li dirâseti's-şeriatı'l-İslâmiyye*, (Kahire: 1990).
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddin, *Mehâsinü't-te'vîl*, tahk. M. Fuad Abdülbâkî, 1. bs. (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye 1957).

- Kâsânî, Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ud, *Bedâi'u's-sanâi fî tertibi's-şerâi*, (Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2003) 1-10.
- Kayapınar, Hüseyin "Müzâraa" *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).
- , "Mugârese" *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, (Beyrut; Dâru İhyâ i't-Türâsü'l-Arabî, 1952) 1-17.
- el-Mahbûbî, Sadru's-Şerîa' Abdullah b. Mesud, *Şerhu'l-Vikâye*, 1. bs. (Amman, el-Varak, 2006), 1-5.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, İmam Muhammed eş-Şeybânî Tariki ile, (Dimeşk; Dâru'l-Kalem 2011), 1-3.
- Mammadlı, Bahar, "*Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Mâturîdî, Ebû Mansur, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, tahk. Bekir Topaloğlu-Ahmet Vanlıoğlu vd., 1. bs. (İstanbul; Mizan Yayınevi, 2005) 1-18.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedâ*, thk. Ahmed Mahmud eş-Şehâde, (Dimeşk; Dâru'l-Ferfûr 2006), 1-4.
- Mesûd Efendi, *Mirât-ı Mecelle*, (İstanbul; Matbaayı Osmâniyye, 1302)
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, thk. Beşâr Bekrî Arabî, (Beyrut; Dâr Tibâi tsiz.), 1-2.
- Meydânî, Abdülgani b. el-Güneymî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (Beyrut; Mektebetü'l-İlmiyye t.siz), 1-4.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk. M. Fuad Abdülbâkî, 1. bs. (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye ve Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 1-5.
- Nedvî, Ali Ahmed, *Kavâidu'l-fikhiyye*, (Dimeşk; 1994)
- Nesâî, Ebû Abdurrahmen Ahmed b. Şauyb, *el-Müctebâ mine's-sünen*, tahk. Abdülfettah Ebû Gudde, 2. bs. (el-Matbûâtü'l-İslâmiyye 1986) 1-9.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *el-Menâr fî usûlü'l-fikh*, tahk. İlyas Kaplan, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016).
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-müzehheb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.siz), 1-20.
- Özen, Şükrü "Meşakkat", *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).
- Râzî, İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-A'zîm*, tahk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. bs. (Riyad; Mektebe Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995).
- Pekcan, Ali, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsîdü'îş-şerîa'*, 1. bs. (İstanbul, Rağbet Yayınları, 2017).
- Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Usûlü'l-Pezdevî)*, Şerhi Keşfü'l-Esrâr ile, (İstanbul; Dersaadet, 1308), 1-4.
- Râğîb, el-İsfehâhî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (Dımeşk; Dâru'l-Kalem, 2011)
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut; Dâru'l-Mârife 1990) 1-32.
- *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, tahk. Feyyaz Alvânî, (Beyrut: Mektebetü'r-Risale, 1988), 1-6.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân*, (Beyrut; el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 1-2.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, 1. bs. (Lübnan: Dâru's-Sıddîk li'l-Ulûm, 2011).
- Salîh b. Abdillâh b. Hamîd, *Ref'u'l-harec fî ş-şerîati'l-İslâmiyyeti*, 1. bs. (Riyad: Merkezü'l-Beyân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, h.1437).
- San'anî, Abdürrezzak b. Hümam, *el-Musannef*, tahk. Habibürrahman el-A'zamî, 2. bs. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, h. 1403), 1-11.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü's-sâvî ale ş-şerhi's-sagîr*, (Beyrut; Dâru'l-Marife t.siz.) 1-4.
- Semerkandî, Alâüddîn, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2. bs. (Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1994), 1-3.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Usûl*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, (Beyrut; Dâru'l-Fikr, 2005), 1-2.

- *el-Mebsût*, (Beyrut; Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye 2001), 1-30.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983)
- *ed-Dürrü'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*, (Beyrut; Dâru'l-Fikr, 2011), 1-8.
- Şa'bân, Zekiyyüddin, *Usûlu'l-fikh'il-İslâmiyyi*, (Bingazî; Câmia' Kâryûnus, 1995).
- Şafî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (Beyrut; Darü'n-Nefaes, 2010).
- *Müsned*, tas. Yusuf Ali ez-Zevâvî – İzzet el-Attâr el-Hüseynî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1951)
- Şâtibî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakat fî usûli'l-ahkâm*, (thk. Muhammed Mirâzî, (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017), 1-2.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, (Beyrut; Dâru'l-Câmia', 1974).
- , *Ta'lîlü'l-ulûm*, (Kahire; Matbaa el-Ezher, 1947).
- Şener, Abdulkadir, *Kıyas İstihsan İstislah*, (Ankara; DİB Yayınları, 1974).
- “Abdest”, *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988).
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Câmi'u's-sağîr*, (Beyrut; Âlemi'l-Kütüb, 1986).
- *el-Asl*, tahk. Muhammed Boynukalın, 1. bs. (Katar; Vüzâratü'l-Evkâf ve'ş-Şu'unnü'l-İslâmiyye, 2012) 1-13.
- , *el-Âsâr*, tahk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, 3. bs. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993).
- Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Fazîle, 1992).
- Şimşirgil, Ahmet ve Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: Beylik Yayınları, 2015).
- Sübki, Tâceddin, *Cem'ul-cevâmi'*, el-Bennâni Hâşiyesiyle beraber-, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982).
- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, tahk. Tarık b. İvazullah – Abdülmuhsin b. İbrahim, (Dâru'l-Harameyn; Kâhire, 1995).
- , *Mu'cemu'l-kebîr*, tahk. Hamdi b. Abdülmecid, 2. bs. (Riyad; Mektebe İbn Teymiye, 1994) 1-13.

- Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrût; Dâru'l-ma'rife, 1978), 1-15.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfû istilâhi'l-fünûn*, (İstanbul, 1984), 1-2.
- Tûfi, Necmeddin, *Şerhu muhtasari'r-ravda*, thk. Abdülmuhsin et-Türki 1. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990).
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u'l-kebîr*, (Beyrut; Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 1-6.
- Ûdeh, Abdulkâdir, *et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî*, (Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-Arabi t.sizz), 1-2.
- Ünal, Halit, "Cem'", *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).
- Vanlıoğlu, M. Masum, *Kefevî'nin Ketâib'inde İslâm Hukukunun Teşekkülü*, (Basılmış Doktora Tezi), 1. bs. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2021).
- Wensinck, A. J., *el-Mu'cemü'l-müfehres li el-fâzi'l-hadîsi'n-nebevî*, (Londan; 1936), 1-8.
- Yaman, Ahmet, *Makâsîd ve İctihad İslâm Hukuk Felsefesi*, (İstanbul; İFAV Araştırmaları, 2017).
- Yavuz, Yunus Vehbi, "Hayız", *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998).
- Yaran, Rahmi, "İhtiyaç" *DİA*, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000).
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kurân Dili*, sade. İsmail Karaçam, Emin Işık vd. (İstanbul; Azim Dağıtım Merkezi, 1992), 1-10.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed, *et-Tecrîdü's-şarîh li-eḥâdîsi'l-Câmi'i's-şahîh*, tahk. İbrahim Bereket, 10 bs. (Beyrut; Dâru'n-Nefâis, 2020), 1-2.
- Zerka, Ahmed, *Şerhu kavâid-ı fikhîyye*, (Dimeşk; Dâru'l-Kalem, 1989).
- , *el-Fikhü'l-İslâmî fî sevbihi'l-cedîd*, (Dimeşk; Dâru'l-Kalem, 1968) 1-3.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin, *el-Mensûr fî'l-kavâid*, tahk. Muhammed Hasan İsmail, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2000), 1-2.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*, (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013).

-----, “İslâm Hukukunda Zaruret Hâli” çev. Hayrettin Karaman, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, (İstanbul; İz Yayıncılık, 2017) 1-2.

-----, *el-Vecîz fî usûli’l-fikh*, (Beyrut; Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2014).

Zuhayli, Vehbe *el-Fikhu’l-İslâmî ve edilletühû*, (Dimeşk; Dâru’l-Fikr, 1985), 1-10.

-----, *Usûlu’l-fikhu’l-İslâmî*, (Dimeşk; Dâru’l-Fikr, 2015), 1-2.

-----, *el-Vecîz fî usûli’l-fikh*, (Dimeşk | Müessesetü’r-Risâle, 1995).

-----, *Nazariyyetü’z-zarûrati’ş-şer’iyye*, 4. bs. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985).

-----, *Mevsûatü’l-fikhu’l-İslâmî ve’l-kazâyâ el-muâsıra*, 3. bs. (Dimeşk; Dâru’l-Fikr, 2012),

ÖZGEÇMİŞ

Hüseyin Taşdemir

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Temel İslâm Bilimler Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Dalı 2022,
İstanbul

Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, 2018, İstanbul

B. MESLEKİ DENEYİM

2012 – 2015 Diyanet İşleri Başkanlığı, Müezzin Kayyım;

Abbas Ağa Camii, İstanbul/Beşiktaş

Hoca Kasım Günani Camii, İstanbul/Fatih

2013- Devam Ediyor; Arapça, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam Hocalığı

İsmailağa Erkek Kur'an Kursu, İstanbul/Fatih

2013 – 2014 Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi Arapça Öğretmenliği

2015 – 2020 Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an Kursu Öğreticisi;

Deva Ulu Cami Kur'an Kursu, Kocaeli/Çayirova

İsmailağa Erkek Kur'an Kursu, İstanbul/Fatih

2020 – Devam Ediyor; Diyanet İşleri Başkanlığı, Dini Yüksek İhtisas Kursiyeri;

İstanbul Haseki Dini Yüksek İhtisas Merkezi, Pendik-İstanbul

2021- 2022 Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi Kelam Öğretmenliği

C. PROJELER

1. 2019 – 2020 Eğitim Öğretim Yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an'ı Anlama Temel Öğretim Proje Programı (İsmailağa Kur'an Kursu Bünyesinde)

D. BİLDİRİLER

1. TAŞDEMİR, H. (2021, Mayıs). İslâm Hukukunda Meşakkat Kavramı ve Hükümlere Etkisi. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

